

હરિ: ॐ આશ્રમ પ્રેરિત
શ્રી અરવિંદ તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા ટ્રસ્ટ-૧૦

શિક્ષણની મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ

લેખક

ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત પ્રભુભાઈ પટેલ

વ્યાખ્યાતા, મનોવિજ્ઞાન

ગુરુકુળ મહિલા આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ, પોરબંદર

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી

વહલભા વિધાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

હરિ: ॐ આશ્રમ પ્રેરિત
શ્રી અરવિંદ તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા ૨૨૨-૧૦

શિક્ષણની મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ

લેખક

ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત પ્રભુભાઈ પટેલ

વ્યાખ્યાતા, મનોવિજ્ઞાન

ગુરુકુળ મહિલા આર્ટ્સ અને કોમર્સ કૉલેજ, પોરબંદર

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી

વલ્લભ વિધાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

શિક્ષણની મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ

પ્રથમ સંસ્કરણ : ૧૯૮૬

પ્રત સંખ્યા : ૫૦૦

મૂલ્ય : રૂ. ૧૦-૦૦

વેચાણ કિંમત

રાજીત દરે રૂ. ૫-૦૦

© સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી

મુદ્રક અને પ્રકાશક

ર. ચ. ઠક્કર

કુલસચિવ,

સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી

યુનિવર્સિટી પ્રેસ

વલ્લભ વિધાનગર-૩૮૮ ૧૨૦

આમુખ

શ્રી અરવિંદના શિક્ષણદર્શન વિશે ઉપયોગી જાણકારી પૂરી પાડતી હોં. ચંદ્રકાન્ત પટેલે લખેલી આ પુસ્તિકાને હું આવકારું છું. આ પુસ્તિકામાંથી શિક્ષણની મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનો ખ્યાલ વાચકને મળી રહેશે.

શ્રી અરવિંદના દર્શનની અને એના એક અવિભાજ્ય ભાગરૂપે રહેલા શિક્ષણદર્શનની વિશેષતા, સમગ્રતા, વ્યાપકતા અને પૂર્ણતા તરફની ગતિમાં રહેલી છે. ભારતનાં બાળકો વિશે શ્રી અરવિંદે કહ્યું છે કે તેઓ ભૂતકાળનાં વાહકો, વર્તમાનનાં ધારકો અને ભવિષ્યનાં સર્જકો છે. આમ છતાં, શ્રી અરવિંદનો એક તો ભૂતકાળની પ્રીઠિકા અને વર્તમાનની ભૂમિકાનો આધાર લઈ તેજસ્વી ભવિષ્યના સર્જન તરફ વિશેષ રહ્યો છે. એ સંદર્ભમાં, શ્રી અરવિંદનાં આ બે અર્થગર્ભ વિધાનો ધ્યાનમાં લેવા જવાં છે :

‘આપણે ભૂતકાળની ઉષાઓનાં નહિ, ભાવિનાં મધ્યાહ્નોનાં સંતાન છીએ.’

‘ભૂતકાળ આપણા માટે પવિત્ર તો હોવો જોઈએ, પરંતુ ભાવિ એના કરતાં પણ વધુ પવિત્ર છે.’

શ્રી અરવિંદના શિક્ષણદર્શનની વ્યાપક ભૂમિકામાં વિદ્યાર્થીનાં શરીર, મન અને પ્રાણ (લાગણીતંત્ર) અને આત્માની સમગ્રતાલક્ષી ખિલવણીનો સમાવેશ થાય છે : સૌંદર્ય, જ્ઞાન, શક્તિ અને પ્રેમની અનુક્રમે તે ખિલવણી બની રહે છે. શ્રી અરવિંદના શિક્ષણદર્શનનું મુખ્ય અર્પણ અંતરાત્માના શિક્ષણને કેન્દ્રભૂત ગણવામાં રહેલું છે. વિદ્યાર્થીએ તેમજ મનુષ્યે પોતાના અંતરાત્માના નેતૃત્વ હેઠળ જીવનયાત્રા કરવાની છે. એવા આદર્શને કેન્દ્રમાં રાખી શ્રી અરવિંદના શિક્ષણદર્શનની તેમજ શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણકેન્દ્રની રચના થયેલી છે.

શ્રી અરવિંદના શિક્ષણદર્શનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ‘શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણકેન્દ્ર’ એવું સાર્થ નામ ધરાવતી સંસ્થાનું સર્જન શ્રી માતાજીએ કરેલું છે.

વ્યક્તિ અને સમષ્ટિનું ઈષ્ટ પરિવર્તન ઈચ્છતા આધુનિક ભારતના મહાપુરુષોએ શિક્ષણક્ષેત્રે દેશ અને દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચતા પ્રયોગો કર્યા છે. એમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રી અરવિંદ અને

શ્રી જી. કૃષ્ણમૂર્તિનો સમાવેશ થાય છે. એમના શિક્ષણદર્શનનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરવા જેવું છે.

હરિ: ઝૂં આશ્રમ પ્રેરિત શ્રી અરવિંદ તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા ટ્રસ્ટ ગ્રંથશ્રેણીનાં છેલ્લાં છ પ્રકાશનોમાં નવિની અને અરવિંદ આર્ટ્સ કોલેજના આચાર્ય ડૉ. દિલાવરસિંહ જાડેજનો પ્રેમભર્યા સહયોગ સતત પ્રાપ્ત થતો રહ્યો છે તે માટે આનંદ અને આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું. અનુસ્નાતક ગુજરાતી વિભાગના રીડર ડૉ. પ્રમોદકુમાર પટેલની સક્રિય મદદ આ પ્રકાશનો માટે મળતી રહી છે. એમની આવી વિદ્યાપ્રીતિ બદલ તેમનો પણ હું સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી વતી આભાર માનું છું. આ પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ પાછળ હરિ: ઝૂં આશ્રમ ટ્રસ્ટ, નડિયાદની ઉદાર તેમજ દષ્ટિમંત સહાય રહેલી છે. એ સંસ્થાના સૂત્રધારોનો હું અહીં હાર્દિક આભાર માનું છું.

શ્રી અરવિંદના શિક્ષણદર્શન વિશે પરિચય પુસ્તિકા તૈયાર કરવાનું અમારું આમંત્રણ ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત પટેલે સ્વીકાર્યું તે માટે સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી એમની આભારી છે. આ પુસ્તિકાનું વાચન શિક્ષણરસિકોને શ્રી અરવિંદના શિક્ષણ-દર્શનનું ઊંડાણપૂર્વક અધ્યયન કરવા પ્રેરશે એવી આશા છે.

વલ્લભ વિધાનગર

તા. ૧૫-૬-૧૯૮૬

કિશોરલાલ એન. શાહ

કુલપતિ

પ્રસ્તાવના

બાળકની આંતરિક શક્તિઓને પ્રગટ થવા દેવામાં સહાયક થવા ઈચ્છતા માબાપ, શિક્ષક અને વડીલોને માર્ગદર્શન મળી રહે તે હેતુ આ પુસ્તિકાના લેખન પાછળ રખાયો છે. શિક્ષણરસિકોને આ પુસ્તિકા ઉપયોગી થશે એવી આશા છે.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ માન્ય કરેલા મારા મહાનિબંધ Study of the Psychological foundation of the "Free progress system" as evolved in Sri Aurobindo International Centre of Educationને કેન્દ્રમાં રાખી, હરિ:ૐ આશ્રમ પ્રેરિત 'શ્રી અરવિંદ તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા ટ્રસ્ટ'ના ઉપક્રમે 'મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ' વિષે સરળ ગુજરાતીમાં આ પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરવા સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીએ મને તક આપી તે માટે તેનો, આ શુભ તક ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આચાર્યશ્રી દિલાવરસિંહ જાડેજા નિમિત્ત બન્યા તે માટે તેમનો, શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીનાં લખાણો ઉદ્ધૃત કરવા માટે શ્રી અરવિંદ આશ્રમ કોંપીરાઈટ વિભાગે પરવાનગી આપી તે માટે તેનો તથા તે પરવાનગી મેળવી આપવામાં સહાયક બનેલા શ્રી અરવિંદ સોસાયટી, પોન્ડિચેરીના શ્રી એ. એમ. મહાદેવિયાનો, ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું. પ્રા. ડૉ. પ્રમોદકુમાર પટેલ, પ્રા. નરોત્તમભાઈ પલાણ તથા મારાં જીવનસાથી શ્રીમતી કમલાબહેન પટેલનો પણ મને મદદ કરવા બદલ હું ઋણી છું.

બાળઉછેર અને શિક્ષણની ખરી પદ્ધતિ જોમણે મને શીખવી છે તે શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીનાં ચરણકમળોમાં આ પુસ્તિકા સમર્પિત કરું છું.

સુજ્ઞ વાચકો સુધારા-વધારા સૂચવી મને ઉપકૃત કરશે એવી અપેક્ષા છે.

બોખીરા (પોરબંદર)

ચન્દ્રકાન્ત પટેલ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ		પૃષ્ઠ
૧.	માનવનું સ્વરૂપ	૧
૨.	મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ	૧૦
૩.	મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનાં વિવિધ પાસાં પાછળ રહેલા મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તો	૩૭
૪.	મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિની સિદ્ધિ	૪૨
૫.	મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનો ભારતમાં વિસ્તાર	૪૯
	સંદર્ભ ગ્રંથો (Bibliography)	૫૧
	લેખક સૂચિ તથા વિષય સૂચિ	૫૩

આકૃતિ

શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી પ્રમાણે વ્યક્તિચૈતનાનાં પાસાં	૧૦
---	----

(૧)

માનવનું સ્વરૂપ

શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી પ્રમાણે માનવ એ કેવળ મન-લાગણી-શરીરનું બનેલું એક અવિકસનશીલ સત્ત્વ નથી, પણ ત્રિવિધ બાહ્યચેતના ઉપરાંત ઊર્ધ્વ ચેતનાનાં સ્તરો પણ ધરાવતું એક સંક્રમણશીલ પ્રાણી છે, જે સમયાંતરે અતિમાનસ વ્યક્તિરૂપે વિકસશે. માનવ પ્રાણીથી જેટલો ભિન્ન છે, તેટલો જ અતિમાનસ માનવ આજના મનોમય માનવથી જુદો હશે. શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી માનવજાતિના રૂપાંતરની કેડી કંડારવા અવતર્યા હતાં. તેમણે યોગનો સૂર્યપ્રકાશિત માર્ગ બનાવી આપ્યો છે. તે સાથે સાથે શાળાકીય ઔપચારિક અભ્યાસ મારફત વિદ્યાર્થીને અતિમાનસ રૂપાંતર તરફ લઈ જતી મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ નામની કેળવણીની પદ્ધતિ પણ શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણકેન્દ્રમાં વિકસાવી રહ્યાં છે. મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીના પૂર્ણ વ્યક્તિત્વની માવજત કરે છે. આ પૂર્ણ વ્યક્તિત્વનાં પાસાં કયાં તે જાણવું આ પદ્ધતિની સમજ માટે અનિવાર્ય હોવાથી, પ્રથમ માનવવ્યક્તિત્વનાં તમામ પાસાંનો અતિ ટૂંકમાં અહીં પરિચય મેળવીશું.

મનુષ્યની બાહ્ય શારીરિક-પ્રાણિક-માનસિક ત્રિવિધ ચેતના પાછળ આંતરિક શારીરિક-પ્રાણિક-માનસિક ચેતના છે અને તેની પાછળ ચૈતસિક પુરુષ, નીચે અવચેતના અને ઉપર આધ્યાત્મિક તથા અતિમાનસિક ચેતના તથા સચ્ચિદાનંદ ચેતના આવેલાં છે. બધાં ચેતનાસ્તરો એકબીજામાં ઓતપ્રોત છે અને પરસ્પરાશ્રયી છે.

શારીરિક ચેતના

સ્વરૂપ : શારીરિક ચેતના એ સ્થૂલતમ બાહ્ય ચેતના છે. શરીર આ શારીરિક ચેતનાનો એક ભાગ છે. શરીરને પણ પોતાની એક ચેતના છે. જડતા, નિદ્રાધીનતા, આળસ, લાંબા સમય માટે આધ્યાત્મિક અને અન્ય કાર્યો ચાલુ રાખવા માટેની નિર્બળતા, ઊર્ધ્વ ચેતના અને તેની માંગ પ્રમાણેના પરિવર્તન પ્રત્યે વિરોધ, સ્થૂલ આરામ અને ઇચ્છાઓ, લાલચ અને કામુકતા સંતોષવાના

ફાંફા માટે પ્રવૃત્તિ અને દરેક વસ્તુને સરળ કરીને ભોગવવાની વૃત્તિ-એ છે એના નિષેધક લક્ષણો. પણ મન અને પ્રાણના નમ્ર સેવક બની રહેવું અને બાહ્ય જગતમાં તેમની અભિવ્યક્તિનું સાધન બનવું એ છે એની કેટલીક વિધાયક લાક્ષણિકતાઓ. મોટા ભાગના માણસો આ શારીરિક ચેતનામાં જ જીવતા હોય છે.

શરીર એ સ્થૂલતમ શારીરિક છે, અને તે અચેતના અને અવચેતનાનું ક્ષલ હોવાથી, તેમનાથી ગ્રસ્ત છે; અને મન તથા પ્રાણનો પ્રભાવ ઓછો જીવે છે. માંદગી અને મૃત્યુની છાયામાં તે જીવે છે. મંદતા, જડતા અને 'રૂટિન'-ગ્રસ્તતાથી એ સીમિત છે. આ છે એનાં નિષેધક લક્ષણો. પ્રાણ અને મનની સાથે સાથે પ્રગતિ ન કરી શકવું હોવાથી તેને છેવટે છોડી દેવું પડે છે. અને તે છે મૃત્યુ. શરીર પાસે એક શારીરિક સહજ વૃત્તિ છે; અને જો મન અને પ્રાણ દખલ ન કરે તો તે અચૂક સાચી રીતે વ્યક્તિને માર્ગદર્શન કરી શકે છે. માણસ તે જ ખોરાક લેશે, જે જરૂરી હોય, જરૂરી હોય ત્યારે જ તે વ્યક્તિને ખાવા પ્રેરશે, અને નુકશાનકારક ખોરાકથી તેને દૂર રાખશે. કાફેટીરિયા પ્રયોગની સમજૂતી આ શારીરિક સહજવૃત્તિમાં રહેલી છે.

ઐહિક પૂર્ણતા : શારીરિક કેળવણી દ્વારા શારીરિક ચેતના અને શરીરની માન્યામાં ન આવે એવી અપૂર્વ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. શરીર એનાં આંતરિક કાર્યો સ્વયંસંચાલિત રીતે કરે જ છે. પણ અન્ય ઘણાં કુશળ કર્મો પણ એ જ રીતે કરે તે તેને શીખવી શકાય છે. પૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય, બળ, તિતિક્ષા, નમનીયતા, કર્મમાં સ્થિરતા, વિવિધ કાર્યો માટે કુશળતા, સૂક્ષ્મ શારીરિક પ્રેરણા, માનસિક નિયંત્રણ પ્રત્યે પ્રતિક્રિયા-પ્રવણતાના ગુણો તેને શારીરિક શિક્ષણ દ્વારા મેળવી આપી શકાય છે. એની આંતરિક અને ઊર્ધ્વ પૂર્ણતાનું વર્ણન હવે પછી કરવામાં આવશે. સ્થૂળ શરીર પાછળ સૂક્ષ્મ શરીર ઊભેલું છે, તેનું વર્ણન આંતરિક ચેતનાના વિભાગમાં કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રાણિક ચેતના

સ્વરૂપ : ઈચ્છાઓ, શીઘ્ર વૃત્તિઓ, આવેગો, સંવેદનો, ભોગલાલસા, મોહમજા, મિલકત પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ વગેરે-એ આ ચેતનાસ્તરનાં કાર્યો અને લક્ષણો. આ ચેતના દ્વન્દ્વાત્મક છે, દા. ત. સુખ અને દુઃખ, ઉન્સાહ અને વિષાદ જેવાં દ્વન્દ્વો એ અનુભવતી રહે છે. દુઃખ લાવી આપે તો પણ જીવનના ભોગો ભોગવવામાં એ મસ્ત રહે છે. જીવનનાટકના ભાગ રૂપે એ આંસુ અને યાતનામાં પણ રમી શકે છે. જો કે એ મન અને શરીરથી નિયંત્રિત છે, પરંતુ જો અણધર

હોય તો શરીરના ભોગે પોતાની ઈચ્છાઓ પૂરી કરે છે. અને મનને તમોગ્રસ્ત કરી શકે છે. એ સારો સેવક છે, પણ ખરાબ માલિક છે. પણ કોઈ પણ પ્રકારની પાર્થિવ આધ્યાત્મિક કે અતિમાનસિક પ્રગતિ કે અભિવ્યક્તિ કે પ્રાગટ્ય માટે તેની મધ્યસ્થી અનિવાર્ય છે, દા. ત. અંતરાત્મા ઠેઠ અચેતન સુધી ઊર્ધ્વ ચેતનાનું અવતરણ શક્ય બનાવે, પણ પ્રાણના કાર્ય વગર તે ચરિતાર્થ ન થાય. શુદ્ધ અને બળવાન પ્રાણ આમ અતિશય જરૂરી છે. બળવાન પ્રાણ પ્રભુને સમર્પણ કરવામાં ખૂબ જ મુશ્કેલી અનુભવે, પણ એક વાર તે સમર્પિત થાય પછી કોઈ પણ આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ શક્ય છે. નબળો પ્રાણ આધ્યાત્મિકતા તરફ વળી શકતો નથી અને વળે તો ગેરરસ્તે ચઢી જાય છે, અગર ટેવવશ ક્રિયાઓથી ઉપર જઈ શકતો નથી.

પાર્થિવ પૂર્ણતા : આવેગાત્મક નિયંત્રણ અને પરિપક્વતા, બળ, મિતતા, સૈન્દર્ભભાવના, ધર્મ-અવિરોધી અને મનના સંઘર્ષોમાંથી મુક્ત એવી કામનાસંતોષની શક્તિ એ છે એની ઐહિક પૂર્ણતાનાં કેટલાંક લક્ષણો. વૈજ્ઞાનિક મનોવિજ્ઞાનના ઉપયોગથી પણ એ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. વૈજ્ઞાનિક મનોવિજ્ઞાન અહીં અટકે છે. પણ સમગ્રતાલક્ષી મનોવિજ્ઞાન આથી ઉપરની પૂર્ણતાઓ પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ ધરાવે છે. એ પૂર્ણતાઓ પછીના વિભાગોમાં વર્ણવવામાં આવી છે.

માનસિક ચેતના

અમેરિકાના ટોચના મજાતંતુશાસ્ત્રી વિલ્ડર પેનફીલ્ડે ૧૯૭૫માં જાહેર કર્યું કે મારાં સંશોધનો સૂચવે છે કે મગજ અને મન બે જુદાં અસ્તિત્વો છે અને બંનેનાં રૂપો અને શક્તિઓ જુદાં છે. આમ વૈજ્ઞાનિક મનોવિજ્ઞાન 'મન' છે એવી સિદ્ધાંતકલ્પના પર હવે પહોંચે છે.

સ્વરૂપ : શ્રી અરવિંદ પ્રમાણે મન એટલે જ્ઞાન, વિચારો, માનસિક કે વિચારનાં પ્રત્યક્ષીકરણો, વસ્તુઓ પ્રત્યેની વૈચારિક પ્રતિક્રિયાઓ; માનસિક ગતિઓ અને રચનાઓ, માનસિક દર્શન, સંકલ્પ વગેરે સાથે સંબંધ મનુષ્ય પ્રકૃતિનો તે ભાગ છે.

જો કે એ શરીર અને પ્રાણ પર નિયંત્રણ રાખે છે, પણ શરીર પોતાની મંદતા અને તમસ વડે એના પર આક્રમણ કરી એને અક્રિય બનાવી દે છે, અને પ્રાણ એને પોતાની ઈચ્છાઓ, આવેગો અને વાસનાઓ પ્રમાણે

સત્યને મર્યાદિત કરવા, વિકૃત કરવા અને અસત્યમય કરવા સમજાવી શકે છે. ઉપરાંત અવરોધજનક સંકીર્ણતા, જ્ઞાન પ્રત્યે ઉદ્ઘાટિત થવાની અનિચ્છા, વિચારણામાં બૌદ્ધિક અચોક્સાઈ, વગેરે એની પોતાની મર્યાદાઓ છે. મનને શુદ્ધ કરી તેનું ઉત્તમ રૂપ એને પ્રાપ્ત કરાવાય, તો પણ તે સત્યના મૂળ રૂપને જાણી શકતું નથી. તે નિમ્ન પ્રકૃતિને રૂપાંતરિત કરી શકતું નથી, પણ બહુ બહુ તો તેના પર નિયંત્રણ સ્થાપી શકે છે.

કારણ મન પહેલાં વિશ્લેષણ અને પછી સંશ્લેષણ કરીને જાણે છે, તેથી તેનું જ્ઞાન એ અમૂર્તિકરણ છે, તે વસ્તુને તેના નિજી રૂપમાં જાણી શકે નહીં, તેમજ વાસ્તવિકતાને તે જાણી શકતું નથી. જો તે અતિમાનસના આધિપત્ય હેઠળ પોતાને બદલે તો જ તે આ બાબતો જાણી શકે છે.

મન વિચારોનું જનક નથી, પણ તેમને કેવળ પ્રાપ્ત કરનારું અને ગોઠવનારું છે.

પાર્થિવ પૂર્ણતા : સામાન્ય મન બહુ બહુ તો મુક્ત બુદ્ધિમય બની શકે છે અને કદાચ સહજપ્રેરણા ઝીલી શકે છે. પૂર્ણ બનેલું સામાન્ય મન શાંત, સ્થિર અને જાગૃત હોય છે. તે લાગણીઓ, આવેગો અને ગમા-અણગમાથી મુક્ત હોય છે. પૂર્ણ કક્ષાએ વિકસાવેલી નિર્ણયશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, સ્મૃતિશક્તિ, તર્કશક્તિ, એકાગ્રતાશક્તિ, બહુશ્રુતતાની શક્તિ ધરાવતું હોય છે. વળી તે પરિષ્કૃત સૌંદર્યદષ્ટિ, ઉચ્ચ વિચારોમાં રસ અને અમૂર્ત વિચારણાની શક્તિ પણ ધરાવે છે. મનની આંતરિક, ચૈતસિક, આધ્યાત્મિક અને અતિમાનસિક પૂર્ણતાનું વર્ણન પછીના વિભાગોમાં કરવામાં આવશે.

શરીર, મન અને પ્રાણના વિવિધ વિભાગો પરસ્પર ઝઘડતા રહે છે, તેમજ ત્રણે પરસ્પર સંઘર્ષ કરતાં રહે છે. આ વિસંવાદો દૂર કરવા એ મન માટે અશક્ય છે. તે બહુ બહુ તો આ વિસંવાદ પર નિયંત્રણ સ્થાપી શકે છે. એ વિસંવાદો દૂર કરવાનું કાર્ય કેવળ મનથી ઉપરની ચેતના-ચૈતસિક ચેતના કરી શકે છે.

આંતરિક ચેતના

સ્વરૂપ : આંતરિક મન, પ્રાણ અને શરીર સ્થૂલ મન પ્રાણ અને શરીરની પાછળ અને તેમના સ્તરે જ આવેલાં છે. તેમને સંયુક્ત રીતે આંતરિક

ચેતના કહેવાય છે. આ આંતરિક ચેતના નીચેનું અવચેતન, સમાન સ્તરે રહેલાં ચૈત્યપુરુષ અને વૈશ્વિક જગતો અને ઊર્ધ્વમાં આવેલી આધ્યાત્મિક ચેતના સાથે આદાન-પ્રદાન કરે છે. આંતરિક મન માનસિક શરીરમાં રહેલું છે. આંતરિક પ્રાણ પ્રાણમય કોશમાં છે. આંતરિક સૂક્ષ્મ શરીર સ્થૂળ દેહની પાછળ છે. ત્રણ દેહો પાસે વિશાળ ઈન્દ્રિયો છે, જે સૂક્ષ્મ વૈશ્વિક મન, પ્રાણ અને શારીરિક જગતો સાથે અને અન્ય વ્યક્તિઓનાં આંતરિક મન, પ્રાણ અને શરીર સાથે સીધા વહેવાર કરી શકે છે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાન આ આંતરિક ચેતનામાં પ્રવેશને લીધે સહજ રીતે સુલભ બને છે. બાહ્ય મન, પ્રાણ અને શરીરમાં કોઈ પણ વિચાર, લાગણી કે શક્તિ (દા. ત. રોગ) વૈશ્વિક જગતોમાંથી પ્રવેશે તે પહેલાં આ આંતરિક ચેતનામાં પ્રવેશે છે. જેઓ આંતરિક ચેતનામાં જાગૃત હોય તેઓ તેમને ત્યાં જ અટકાવી શકે છે. અને ત્યાંથી જ જાકારો દઈ શકે છે.

આંતરિક ચેતનાનો અંતરતમ ભાગ સારું મન (મનોમય પુરુષ), સાચો પ્રાણ (પ્રાણમય પુરુષ), સારું શરીર (અન્નમય પુરુષ) કહેવાય છે. આ પુરુષો ઊર્ધ્વસ્થિત જીવાત્મા સાથે અને પાછળ રહેલા ચૈત્ય પુરુષ સાથે સંપર્કમાં હોય છે. વ્યક્તિ આમાંથી એક પુરુષમાં સ્થિર થતાં પ્રકૃતિથી મુક્તિ અનુભવે છે. ચેતનામાં બે વિભાગો પડે છે. : એક દષ્ટા અને બીજો કર્તા. પણ બાહ્ય-પ્રકૃતિ પર આ પુરુષો શાસન નથી કરી શકતા. આ પુરુષચેતનામાં સ્થિત થતાં જે કે શરીર, મન અને પ્રાણની ચેતનાઓ જુદી જુદી દેખાય છે ખરી. એ ત્રિવિધ ઝઘડતી ચેતનાઓ વચ્ચે સંવાદ સ્થાપવા તો હજી પાછળ ચૈત્ય પુરુષમાં ખસીને આસન લેવું પડે છે.

આંતરિક પૂર્ણતા : આમાંથી જે પુરુષમાં વ્યક્તિ સ્થિત થાય તે ચેતના અતિ વિશાળ અને બળવાન બને છે, અને તે તેનું પ્રધાન વ્યક્તિત્વ બને છે. જે વ્યક્તિ આંતરિક મનોમય પુરુષમાં સ્થિત થાય તો સર્વોત્તમ આંતરિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી બાહ્ય પ્રકૃતિ અતિ બળવાન બને છે અને વિશાળ ભૂમિકા પર કાર્ય કરે છે, તેનું મન શાંત અતે સ્પષ્ટ દષ્ટા તથા લોખંડી સંકલ્પ-શક્તિયુક્ત બને છે. તેનો પ્રાણ બલિષ્ઠ, ગતિશીલ અને પ્રભુસેવક બને છે. તેનું શરીર બળવાન, અતિશય નમનીય અને દક્ષ અને ગઢ જેવું સુરક્ષિત બની જાય છે. આ પ્રારંભિક આંતરિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી એ ચૈતસિક પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનિવાર્ય છે. બાહ્ય ચેતના આમ છતાં વિસંવાદપૂર્ણ રહે છે. તેને સંવાદી બનાવવા તો ચૈત્ય પુરુષ પાસે જવું પડે.

ચૈત્ય પુરુષ

સ્વરૂપ : ચૈત્ય સ્ફુલ્લિગ કાળક્રમે ચૈત્ય પુરુષની રચના કરે છે. ચૈત્ય તત્ત્વ (સ્ફુલ્લિગ), ચૈત્ય પુરુષ અને જીવાત્મા એક જ પરમ વાસ્તવિકતાનાં ત્રિવિધ રૂપો છે. ચૈત્ય તત્ત્વ એ ઉત્ક્રાંતિગત અને પ્રકૃતિમાં રહેલો પરમાત્માનો અંશ છે. અને એટલે એ આવિભાવિ પામેલું તત્ત્વ છે. એ છે મનુષ્યનો અમર ભાગ. શરૂમાં એ મન, પ્રાણ અને શરીરથી આરંભિત હોય છે. ત્યાં સુધી તે પોતાની અભિવ્યક્તિ માટે તેમનો ઉપયોગ કરે છે. પણ પોતે બળવાન બને અને પૂરતો વિકસે, પછી તે તેમના પર આધિપત્ય જમાવે છે અને પોતાની અભિવ્યક્તિ સ્વતંત્ર રીતે કરે છે. હવે વ્યક્તિ માનવ મટી દિવ્ય બને છે, અને શરીર, મન અને પ્રાણનું રૂપાંતર અને સુગ્રથિતતા શક્ય બને છે. અંતરાત્મા પ્રાપ્ત થતાં બીજા સાથે સંવાદ, સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ અનુભવી શકાય, બધા સાથે સમાનતા અનુભવાય, પણ હજી 'સાયુજ્ય'નો અનુભવ નથી થતો.

ચૈતસિક રૂપાંતર : ચૈતસિક પુરુષ બળવાન પાસેથી સીધું માર્ગદર્શન મેળવે છે. તે નિમ્ન ત્રિવિધ પ્રકૃતિને ઊર્ધ્વ ચેતનામાં આરોહણ કરાવે છે. અને ઊર્ધ્વને નીચે અવતરણ કરાવે છે. કારણ ચૈત્ય પુરુષ શરીર, પ્રાણ અને મનમાં સાચું વલણ, સાચી લાગણી અને સાચું દર્શન લઈ આવે છે. શરીર, પ્રાણ અને મન વચ્ચે તે સંવાદ સ્થાપે છે, તેમને શુદ્ધ બનાવે છે. અને બાહ્ય પ્રકૃતિની ત્રિવિધ તારવાણી વીણાને સ્વર્ગીય સંગીત સાથે સંવાદમાં રણજ્જૂતી કરે છે.

આધ્યાત્મિક ચેતના

સ્વરૂપ : ચૈતસીકરણ નિમ્નપ્રકૃતિને ઊર્ધ્વસ્થિત આધ્યાત્મિક ચેતના પ્રત્યે ઉદ્ઘાટિત કરે છે, જ્યાં જીવાત્મા રહેલો છે. આ થતાં માણસ આધ્યાત્મિક ચેતનામાં નવજન્મ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે ચેતના તેના આધ્યાત્મિક પરિવર્તનનું કાર્ય હાથમાં લે છે.

આધ્યાત્મિક ચેતના મનોમય ચેતનાનો જ ભાગ છે, પણ તે જગૃત મનની ઉપર છે અને અજ્ઞાત છે. તેના ચાર વિભાગો છે : ઊર્ધ્વ મન, પ્રકાશિત મન, સહજપ્રજ્ઞાત્મક અને અધિમનસ, તે વૈશ્વિક ચેતના છે. અધિમનસ ચેતના પ્રાપ્ત કરનાર વૈશ્વિક ચેતના સાથે એકતા અનુભવી શકે છે. છતાં આ આધ્યાત્મિક ચેતના માનવીય અજ્ઞાનમય પ્રકૃતિનો જ ભાગ છે, તે ભૂલવું ન જોઈએ. ઉચ્ચ સાહિત્ય, કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન સંશોધનો આ ચેતનાનાં સર્જનો છે. વ્યક્તિ ઊર્ધ્વમાં

આરોહણ શરૂ કરે એટલે આ આધ્યાત્મિક ચેતના તેની નિમ્ન પ્રકૃતિમાં ઊતરવા માંડે અને તેનું આધ્યાત્મીકરણ શરૂ થાય છે.

આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા : મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં શાંતિ, પ્રકાશ, જ્ઞાન, શુદ્ધતા, આનંદ વગેરે આવીને બેસી જાય તેને આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા કહેવાય. આ ચેતના પરમાત્મા અને વૈશ્વિક ચેતના પ્રત્યે મનુષ્યની ચેતનામાં સભાનતા જગૃત કરે છે. આ પૂર્ણતાના કારણે શારીરિક ચેતનામાં અને શરીરમાં જે પરિવર્તનો થાય છે તે નોંધવાં રસપ્રદ રહેશે.

શારીરિક મન આધ્યાત્મિક ચેતના પ્રત્યે ઉદ્ઘાટિત થતાં તેની મર્યાદાઓ દૂર કરાય છે. તે અતિશારીરિકને જેવા માંડે છે, અને દુન્યવી વસ્તુઓને હવે ઉચ્ચ જ્ઞાનના સંદર્ભમાં જુએ છે. તે જ્ઞાનને વ્યવહારૂ પ્રત્યક્ષીકરણોમાં આવિષ્કૃત પણ કરી શકે છે. આવું મન વસ્તુઓ સાથે તેમનાં સાચાં સ્વરૂપો પ્રમાણે અચૂક રીતે કામ પાડે છે.

ઊર્ધ્વ ચેતના શરીરના કોષોમાં તથા શરીરની સર્વ ગતિવિધિઓમાં પ્રકાશ, ચેતનાશક્તિ અને આનંદ લઈ આવે છે. શરીર સચેતન અને જગૃત બને છે અને સાચી ગતિઓ જ કરે છે. કારણ હવે તે ઊર્ધ્વ ચેતનાથી ચલિત થાય છે. શરીરનાં કાર્યો પર એક અદ્વિતીય કાબૂ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરમાં રોગ થાય કે કાંઈક ખોટકાય તો તેનો ઉપાય કરવો સરળ બની જાય છે. હવે શરીર પર બહારથી આવતા આઘાતો પર પણ મન નિયંત્રણ રાખી શકે છે. દા. ત. નાના મોટા અકસ્માતોને હવે તે દૂર રાખી શકે છે. હવે શરીર થાકતું નથી અને વધુ અસરકારક હથિયાર બને છે. તેમાં શાંતિ, સુખ, બળ અને પ્રકાશ આવીને વસવા માંડે છે.

આધ્યાત્મિક પરિવર્તનથી ચેતનામાં આત્મલક્ષી પરિવર્તન સિદ્ધ થાય. હવે વ્યક્તિ અક્રિય બ્રહ્મ (સચિચ્છદાનંદ) સાથે સાયુજ્ય અનુભવે, પણ તેના સક્રિય અંશ જેડે નહીં. તેથી પ્રકૃતિથી ખામીઓ દૂર થતી નથી. જીવાત્મા પ્રાપ્ત થતાં પ્રકૃતિથી મુક્તિ મળે પણ પ્રકૃતિ પોતે અજ્ઞાનમાંથી મુક્ત થતી નથી. તે માટે અતિમાનસિક ચેતનામાં આરોહણ જરૂરી બને.

શ્રીકૃષ્ણના કાર્યના પરિણામે પૃથ્વી અધિમનસના શાસન હેઠળ હતી. શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીએ અવતરી ૨૯-૨-૧૯૫૬ના રોજ અતિમનસને પૃથ્વી પર અવતારવાનું અને પૃથ્વીને તેના શાસન હેઠળ મૂકવાનું યુગકાર્ય કર્યું છે.

અતિમાનસ ચેતના

સ્વરૂપ : અતિમાનસ ચેતના આધ્યાત્મિક ચેતનાથી પણ ઊર્ધ્વમાં છે, અને તેનાથી સાવ ભિન્ન પ્રકારની છે. તે સત્ય ચેતના છે અને અજ્ઞાનમુક્ત છે. તેમાં જ્ઞાન સ્વયંભૂ હોય છે. તે તાદાત્મ્ય દ્વારા જ્ઞાન મેળવે છે. તે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન ચેતના છે. મન, પ્રાણ અને શરીરનું રૂપાંતર સાધવાની શક્તિ એની પાસે છે. આ ચેતના ભગવાનનાં સક્રિય પાસાં સાથે એક થઈ શકે છે. પૃથ્વી પર ઉત્કાંતિનું એક પગલું આગળ ભરવાનું કાર્ય આ ચેતના જ કરી શકે.

અતિમાનસ રૂપાંતર : આ ચેતના સૌ પ્રથમ યોનિજ માનવનું અતિમાનવમાં રૂપાંતર કરે છે. અતિમાનવનું મન પ્રકાશના મનમાં રૂપાંતર પામેલું હશે. જો કે, બાહ્ય રૂપમાં તે માનવ જેવો જ હશે. શ્રી માતાજીએ આ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ખરી અતિમાનસ જાતિ પૃથ્વી પર કાળાંતરે પ્રગટ થશે. આજે મનુષ્ય પ્રાણીથી જેટલો જુદો છે, તેટલો જ તે જાતિ માનવજાતિથી ભિન્ન હશે.

સચ્ચિદાનન્દ ચેતના

અતિમાનસ ચેતનાની ઉપર સચ્ચિદાનન્દ ચેતના આવેલી છે. તેના ઉપર મા ભગવતી આઘાશક્તિ રૂપે ઊભેલાં છે. ત્યાં દરેક સત્ત્વો આનન્દમાં ડૂબેલાં રહે છે. સૌથી ઊર્ધ્વમાં પરાત્પર મા ભગવતી છે. ત્યાં આનન્દમય શરીર પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ સચ્ચિદાનન્દ અભિવ્યક્તિથી પર છે, પણ બધી જ અભિવ્યક્તિઓનું મૂળ છે.

સમગ્રતાલક્ષી મનોવિજ્ઞાનનું અનુષ્ઠાન

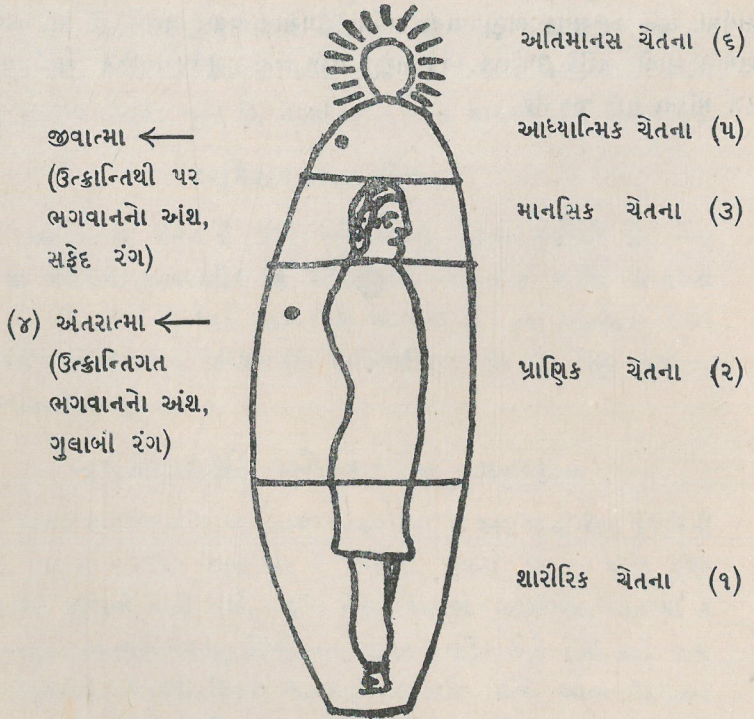
સમગ્ર મનોવિજ્ઞાનનો વ્યવહારમાં અમલ તથા શ્રી અરવિંદના યોગ પ્રમાણેની સાધના, ચોક્કસ માનસિક શાસ્ત્ર પર કે, નિશ્ચિત રૂપનાં ધ્યાન, મંત્રો વગેરે મારફત શરૂ કરવાની હોતી નથી, પરંતુ તેનો આરંભ અભીપ્સા, અંતરમાં કે ઊર્ધ્વ તરફની આત્મએકાગ્રતા, ઊર્ધ્વસ્થિત ભાગવત શક્તિ અને તેનાં કાર્ય પ્રત્યે આત્મ-ઉદ્ઘાટન, હૃદયમાં સ્થિત ભાગવત્ ઉપસ્થિતિ પ્રત્યે આત્મ-ઉદ્ઘાટન અને આ બધી વસ્તુઓથી વિપરીત તમામ વસ્તુઓના પરિત્યાગ દ્વારા કરવાનો હોય છે. કેવળ શ્રદ્ધા અભીપ્સા અને સમર્પણ દ્વારા જ આ આત્મ-ઉદ્ઘાટન સિદ્ધ થઈ શકે. ઉપર કે અંતરમાં રહેલ શ્રી માતાજી પ્રત્યે ખુલ્લાં થઈને જ શ્રી અરવિંદના યોગની સાધના થઈ શકે. પોતાની અભીપ્સા, ભક્તિ અને

સમર્પણના સહકાર સાથે સઘળું શ્રી માતાજીની શક્તિના કાર્ય રૂપે જ કરવાનું હોય છે. શ્રી માતાજી એટલે શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં સદેહે હતાં તે શ્રી માતાજી, કારણ તેઓ આદ્યાશક્તિના અવતાર હતાં. અને દેહમાં હતાં ત્યારે પણ આદ્યાશક્તિ અને તેનાં તમામ રૂપો સાથે એક હતાં. અથવા શ્રી માતાજી એટલે જગતનું શાસન કરતી પરમાત્માની ચિત્ શક્તિ. તેથી પૂર્ણ યોગની સાધના માટે તેને જ એકમાત્ર ગુરુ તરીકે સ્વીકારવાની હોય છે. પૂર્ણ યોગ સમગ્ર જીવનનો સ્વીકાર કરે છે. તેથી નિજકાર્ય કરતાં કરતાં કોઈ પણ વ્યક્તિ આ પંથે વળી શકે છે. તેણે ઉપર નિર્દેશ વલણ કર્મમાં રાખવાનું છે અને સિદ્ધિના દરવાજે તે પહોંચી શકે છે; પ્રકૃતિના અતિમાનસ રૂપાંતરના અને પોતાની આજુબાજુના જીવનના અતિમાનસિક રૂપાંતરના દ્વારે તે પહોંચી શકે છે. જે વિદ્યાર્થી ભણવાના કાર્યમાં અને અધ્યાપક ભણાવવાના કાર્યમાં ઉપરોક્ત વલણ ધારણ કરે તે બંને સમાન સાથી તરીકે ઉપરોક્ત ધ્યેય તરફ લઈ જતાં સૂર્યપ્રજ્વલિત માર્ગ પર ડગ માંડતા થઈ જાય છે.

(૨)

મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ

વ્યક્તિત્વનાં છ પાસાંઓને વિકસાવવા માટે છ પાસાંવાળી સમગ્રતાલક્ષી કેળવણીનું કાર્તું શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર, પોન્ડીચેરીમાં કંડારાઈ રહ્યું છે. એ છ પાસાંઓને તેમની શારીરિક ભૂગોળ પ્રમાણે આકૃતિ—૧માં ચિત્રાંકિત કરવામાં આવ્યાં છે.

(A Simplified and schematic Diagram)

આકૃતિ : ૧

શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી પ્રમાણે વ્યક્તિચેતનાનાં પાસાં

૧. મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિના સામાન્ય હેતુઓ

મૂળભૂત ધ્યેય :-

વિદ્યાર્થીને તેના અંતરાત્માને મેળવી લેવામાં, અને તેના માર્ગદર્શન હેઠળ આધ્યાત્મિક અને અતિમાનસિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરવી એ છે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનું મુખ્ય ધ્યેય.

વ્યક્તિલક્ષી અને સામાજિક ધ્યેય

સમગ્રતાલક્ષી મનોવિજ્ઞાન પ્રમાણે વિકસેલી વ્યક્તિ માનવજાતિ માટે સૌથી વધુ ઉપયોગી થાય છે. આમ વ્યક્તિલક્ષી ધ્યેયમાં જ સામાજિક ધ્યેય અનુસ્યૂત છે. મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ સામાન્ય સમાજને વિકસાવવાનું ધ્યેય પણ સ્વીકારે છે.

રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય હેતુ

વિદ્યાર્થીમાં રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય ચેતના પ્રગટાવવાનો એનો હેતુ છે. દરેક રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનાં સર્વોત્તમ રૂપો વિદ્યાર્થી સમક્ષ રજૂ કરી તેનામાં સ્વરાષ્ટ્રભક્તિ અને અન્ય રાષ્ટ્રો માટે આદરભાવ પ્રગટાવવા મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ પ્રયત્ન કરે છે. પૃથ્વી પરની સર્વ સંસ્કૃતિઓના સંવાદી સંયોજન દ્વારા તે વિશ્વ સંસ્કૃતિ સર્જવા પણ પ્રયત્નશીલ છે.

આજીવન કેળવણી : કેળવણીષોષક વાતાવરણ પૂરું પાડીને અને વિદ્યાર્થીઓમાં તેમજ સાધકોમાં આત્મ-વિકાસનું પ્રેરણ ઘડીને સર્વને આજીવન કેળવણીનું વ્રત લેતા કરવાનું કાર્ય શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર અને શ્રી અરવિંદ આશ્રમ કરે છે.

શારીરિક, પ્રાણિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક અને અતિ માનસિક કેળવણીનાં ધ્યેયો :

શરીરની પાર્થિવ પૂર્ણતાનાં નીચેનાં ધ્યેયોને મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ અનુસરે છે :

(૧) સ્વસ્થ, નમનીય, કાર્યદક્ષ, સ્થિર, સ્ફૂર્તિશીલ અને મન અને પ્રાણની પરિકૃત સંકલ્પશક્તિને પ્રત્યુત્તર આપવાની શક્તિવાળા શરીરનું નિર્માણ.

(૨) શરીરમાં સૌંદર્ય, સંવાદ અને કુમાશ સિદ્ધ કરવાં.

- (૩) શરીરની આયુષ્યમર્યાદા જટલી વધારી શકાય તેટલી વધારવી.
 (૪) શરીરની સહજવૃત્તિને વિકસાવવી અને સૂક્ષ્મ શરીરની સૂક્ષ્મ ઈન્દ્રિયોને કાર્યરત કરવી.
 (૫) વિદ્યાર્થીમાં ચારિત્રબળ અને શિસ્ત કેળવવાં.
 (૬) શરીરની ખામીઓ દૂર કરવી.

પ્રાણની પાર્થિવ પૂર્ણતાનાં નિમ્નલિખિત ધ્યેયોને મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ લક્ષમાં રાખે છે :

(૧) ઈન્દ્રિયોનો વિકાસ અને તેમનો સદુપયોગ : (ક) તેમની તીવ્રતા અને સંવેદનશીલતા વધારવી, (ખ) વિદ્યાર્થીઓમાં સૌંદર્યબોધ વિકસાવવો; પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય કળાઓમાં રુચિ કેળવવી : આ છે તેનું રાષ્ટ્રીય અને આંતર-રાષ્ટ્રીય ધ્યેય.

(૨) ચારિત્રવિકાસ કરવો અથવા પ્રાણને કેળવવો : દુઃખદ આવેગોનું નિયંત્રણ અને સુખદ આવેગોની અભિવ્યક્તિ શીખવવી, કામનાઓ પર કાબૂ મેળવતાં શીખવવું, બળવાન, ઉમદા, ગતિશીલ, ધીટ અને મનશરીર સાથે સહકાર કરનાર પ્રાણ વિદ્યાર્થીમાં કેળવવો એ છે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનો એક ધ્યાનમંત્ર.

શ્રી માતાજીએ માનસિક કેળવણીનાં પાંચ ધ્યેયોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

- (૧) મનની એકાગ્રતાની, ધ્યાનની અને નિરીક્ષણની શક્તિઓ વિકસાવવી.
 (૨) મનની વિશાળતા જટિલતા અને સમૃદ્ધિ સિદ્ધ કરવાં : મનની જૂનું જ્ઞાન એકદં કરવાની, નવું જ્ઞાન શોધવાની અને બન્ને જ્ઞાનોનો વિનિયોગ કરવાની શક્તિ વિકસાવવી.
 (૩) કેન્દ્રીય વિચારની આજુબાજુ અન્ય વિચારોને ગોઠવી વિચાર-સમન્વય કરતાં શીખવવું.

(૪) વિચારો પર નિયંત્રણ.

(૫) માનસિક નીરવતા, સંપૂર્ણ શાંતિ અને ગ્રહણશીલતાનો વિકાસ.

ચૈતસિક કેળવણીનાં ધ્યેયો આ પ્રમાણે નોંધી શકાય :

- (૧) મન, પ્રાણ અને શરીરને શુદ્ધ કરવાં : મનમાં સાચા દર્શનને, પ્રાણમાં સાચી વૃત્તિને અને શરીરમાં સાચી ગતિને વિકસાવવી.

(૨) મન, પ્રાણ અને શરીરને તેમની વ્યક્તિતા અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવી આપવાં.

(૩) બાહ્ય પ્રકૃતિમાં ઊર્ધ્વચેતના ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વિકસાવવી અને વ્યક્તિની ચેતનામાં આરોહણ તથા અવતરણની પ્રક્રિયા આરંભવી.

(૪) વ્યક્તિની બાહ્ય પ્રકૃતિમાં નવી શક્તિઓ પ્રગટાવવી.

(૫) સર્વભૂતો સાથે એકતાનો અનુભવ.

(૬) પોતાના જીવન પાછળ રહેલા ભગવાનના સંકલ્પને જાણી તેને ચરિતાર્થ કરવાની શક્તિ કેળવવી.

(૭) ચૈત્યપુરુષનો પૂર્ણ વિકાસ જ્યેષ્ઠી ઉપરનાં ધ્યેયો સિદ્ધ થાય.

આધ્યાત્મિક શિક્ષણ નીચેનાં લક્ષ્યો પ્રત્યે મીટ માંડે છે :

(૧) માનવીની બાહ્ય પ્રકૃતિમાં આધ્યાત્મિક ચેતના, જ્ઞાન, પ્રકાશ, બળ, શક્તિ, આનંદ વગેરે સ્થાપવાં; દા. ત. મનમાં સહજપ્રેરણા ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વિકસાવવી, શરીરમાં માંદગી અને અકસ્માતો અટકાવવાનું સામર્થ્ય પેદા કરવું અને પ્રાણમાં આધ્યાત્મિક ઝંખના જગવવી, તેમજ નિમ્ન ચેતનાને આધ્યાત્મિક ચેતનામાં આરોહણ કરાવડાવી વ્યક્તિને વૈશ્વિક ચેતનામય બનાવવો.

(૨) પરાત્પર પ્રભુ સાથે એકતા સિદ્ધ કરવી અને અતિમાનસિક ચેતનામાં આરોહણ કરવું.

અતિમાનસિક કેળવણીનું પ્રાથમિક ધ્યેય નિમ્ન પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરી માનવને મહામાનવ બનાવવો એ છે અને સુદૂરના ભવિષ્યમાં અતિમાનસ માનવજાતિ પૃથ્વી પર પ્રગટાવવી, એ છે તેનું દૂરગામી ધ્યેય.

આ ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે ૨૦ બાળકો સાથે ૧૯૪૦માં શાળા શરૂ કરવામાં આવી અને ૬, જાન્યુઆરી, ૧૯૫૨માં તેને શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્રનું નામાભિધાન આપી એક યુનિવર્સિટીનું રૂપ આપવામાં આવ્યું.

શિક્ષણકેન્દ્રમાં ત્રણ વર્ષ માટે પૂર્વ પ્રાથમિક સ્તરની, પાંચ વર્ષ માટે પ્રાથમિક કક્ષાની, સાત વર્ષ માટે માધ્યમિક કક્ષાની અને ત્રણ વર્ષ માટે ઉચ્ચ-સ્તરની કેળવણીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી માતાજીને એક શુકનિયાળ દિને એક વિદ્યાર્થીએ ફરિયાદ કરી “મધુર મા, અમે એક પાઠ પૂરો શીખીએ તે પહેલાં તે વર્ગમાં પછીના પાઠો શીખવવા માંડે છે.” શ્રી માતાજીએ તુરત જ ઉત્તર આપ્યો, “એ સઘળું આપણે બદલીશું”. આ સમસ્યાના ઉકેલ રૂપે પછી

પ્રયોગો કરીને મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિને શોધી કાઢવામાં આવી. આશ્રમના કેળવણી-કારોએ આ પદ્ધતિના નામનો અર્થ ટૂંકમાં આ રીતે સ્પષ્ટ કર્યો છે :

આ શિક્ષણ કેન્દ્ર કેવળ માનસિક કેળવણી પર એકાગ્રતા ન કરતાં, વ્યક્તિત્વનાં સર્વ પાસાંઓને વિકસાવવા મથે છે. આ માટે તે 'મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ'નો ઉપયોગ કરે છે. શ્રી માતાજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે 'જે પ્રગતિ કરવાની હોય છે તે આત્મા દ્વારા નિયંત્રિત હોય છે અને એની ઉપર ટેવો, રીત-રિવાજો કે પૂર્વ-નિર્ધારિત ખ્યાલોનું કોઈ દબાણ લાદવાનું હોતું નથી.'

દરેક વિદ્યાર્થી પોતે પોતાની મેળે બાંધે એ માટે તેને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. પોતાના વિષયો એણે પોતે જ પસંદ કરવાના હોય છે. અભ્યાસની ગતિ પણ તેને પોતાને અનુકૂળ લાગે તે રીતે નક્કી કરવાની હોય છે, અને છેવટે પોતાનો વિકાસ સાધવાનું કાર્ય એણે પોતે જ પોતાના હાથમાં લેવાનું રહે છે. શિક્ષકનું કાર્ય કોઈ 'માસ્ટર' જેવું નહિ, પરંતુ એક માર્ગદર્શક અને માહિતી પૂરી પાડનાર જેવું હોય છે. વ્યવહારમાં, આ પદ્ધતિમાં, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી એ બંનેની ખાસિયતને અનુકૂળ આવે તે રીતની ગોઠવણી કરવામાં આવે છે અને છતાં કેટલાકે હજી પણ શિક્ષણની પરંપરાગત પદ્ધતિ અપનાવે છે અને અચુક નક્કી કરેલા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે શિક્ષક દ્વારા સીધું શિક્ષણ મેળવે છે.

ટૂંકમાં, બાળક તેનો અંતરાત્મા પ્રાપ્ત કરે, તેનાથી દોરવાઈને શીખે અને પોતાને કેળવે એ છે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનું સાધ્ય. આ પદ્ધતિ વિવિધ કેળવણીક્ષેત્રમાં કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તે હવે જોઈએ.

શારીરિક કેળવણી

સાધકો અને વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક કેળવણીનું આયોજન શ્રી અરવિંદ આશ્રમનો શારીરિક કેળવણી વિભાગ કરે છે. ઊંચાઈ, વજન, વગેરે સંગત ધારણાને અનુસરી વિદ્યાર્થીઓનાં વિવિધ જૂથો રચવામાં આવે છે. પ્રેક્ટીસ, સ્પર્ધા અને વાર્ષિક પ્રદર્શનોના રૂપે ખેલકૂદ (એથલેટિક), વ્યાયામ (જીમ્નેસ્ટિક), તરણ પ્રવૃત્તિ(એકવેટિક), રમતગમત અને લડતવ્યાયામોની તાલીમ આ વિભાગ આપે છે.

સમયપત્રક પ્રમાણે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ બધી જ શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ શીખવી પડે છે. રોજ બે કલાક શારીરિક કેળવણી માટે નિયત છે. શારીરિક કેળવણી વિભાગમાં રજાઓ, રવિવારો કે વેકેશનો નથી હોતાં. ઉપસ્થિતિ, ગણવેશ, વગેરેની શિસ્તને ચુસ્ત રીતે જાળવવાની હોય છે.

દરેક જૂથ અને પ્રવૃત્તિ એક કે એકથી વધુ કેષ્ટનોના ચાર્જમાં હોય છે. કેષ્ટનોની ભૂમિકા મિત્ર, ફિલોસોફર અને ગાઈડની હોય છે. દરેક પ્રવૃત્તિના લાભનું તેમજ તે વિષેનું બૌદ્ધિક શિક્ષણ પણ તેઓ આપે છે. તેઓ રમત-વીરોની આચારસંહિતા પણ વિદ્યાર્થીઓને શીખવે છે. શરીરસ્વાસ્થ્ય, આહાર, સ્વચ્છતા અને સુઘડતા, શરીરવિન્યાસ, વગેરેની તાલીમ પણ તેઓ આપે છે. પોતે દષ્ટાન્તો પૂરાં પાડીને આ બધું શીખવવા તત્પર રહે છે, જે કે બૌદ્ધિક વ્યાખ્યાનોનો પણ ઉપયોગ કરાય છે ખરો. રમતના મેદાનમાં વિવિધભાષી, વિવિધધર્મી અને વિવિધ દેશનાં બાળકો ભેગાં થાય છે. અહીં કુદરતી રીતે જ તેઓ વિવિધ ભાષા, ધર્મસંહિષ્ટતા, રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ચેતનાનું સામાજિક શિક્ષણ મેળવે છે. આમ શારીરિક કેળવણી બૌદ્ધિક અને પ્રાણની કેળવણી પણ આપે છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં નેતાગીરી વિકસાવવા દરેકને કંઈક જવાબદારીનું કાર્ય સોંપાય છે. શરીરમાં ખામી હોય તો સુધારવ્યાયામો શીખવાય છે. વર્ધાન્તે વાર્ષિક પિકનિકો ગોઠવાય, જ્યાં બધામાં સંઘભાવના કેળવાય.

કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય તે પૂર્વે અને પૂરી થાય તે બાદ ધ્યાન કરાવવામાં આવે છે. શરૂમાં દરેક પોતાની પ્રવૃત્તિ ભગવાનને સમર્પિત કરે છે અને અંતે ભગવાનનો પાડ માને છે. આ પદ્ધતિથી ચૈતસિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણી થાય છે.

વિવિધ દેશની શારીરિક પ્રવૃત્તિઓનું શિક્ષણ અપાય છે. વળી વિવિધ દેશોની શારીરિક પ્રવૃત્તિઓના ભાગો જોડીને આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ પણ સર્જવામાં આવે છે. આમ રાષ્ટ્રીયતા અને આંતરરાષ્ટ્રીયતાની કેળવણી પણ થાય છે.

આમ, સર્વાંગીણ શારીરિક કેળવણી આપી બાળકના શરીરનો તથા વ્યક્તિત્વનો સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવાનો પુરુષાર્થ શારીરિક કેળવણી વિભાગ કરે છે.

પ્રાણની કેળવણી

પ્રાણની કેળવણીનાં બે પાસાં છે. (૧) ઈન્દ્રિયોની કેળવણી અને (૨) ચારિત્રવિકાસ : પ્રાણની શુદ્ધિ અને મનશરીર સાથે તેનો સંવાદ સ્થાપવો.

ઈન્દ્રિયોની ચોકસાઈ અને સંવેદનશીલતા વધારવી તથા સૌન્દર્યદષ્ટિને વિકાસ કરવો એટલે ઈન્દ્રિયોને કેળવવી. પૂર્વપ્રાથમિક વર્ગોમાં અને પ્રાથમિક વિભાગના પ્રારંભિક વર્ગોમાં મોન્ટેસરીના અને શિક્ષણ કેન્દ્રના અધ્યાપકોએ જાતે બનાવેલાં સાધનો ઈન્દ્રિયોની ચોકસાઈ અને સંવેદનશીલતા વધારવા ઉપયોગમાં લેવાય છે. વિજ્ઞાન અને યંત્રશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવતી વખતે મૂળ વસ્તુઓના, અથવા તેનાં મોડેલ, ચિત્ર કે ચાર્ટનાં નિરીક્ષણો કરવાની સગવડો આપી વિદ્યાર્થીઓની નિરીક્ષણશક્તિ વિકસાવાય છે. આમ, પ્રયોગશાળાઓ, સંગ્રહસ્થાનો અને વર્કશોપો ઈન્દ્રિયોની તાલીમની તકો પૂરી પાડે છે.

કળાઓ, હાથકારીગરી અને સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓની અઢળક સગવડો પણ વિદ્યાર્થીઓની ઈન્દ્રિયો અને સૌન્દર્યદષ્ટિને કેળવે છે. આ ત્રણેના અનેક અભ્યાસક્રમો પ્રાપ્ય છે. કેટલાક ફરજિયાત છે અને કેટલાક મરજિયાત છે. આશ્રમનો સ્ટુડિયો પ્રાણની કેળવણીમાં મોટું યોગદાન આપે છે. સ્ટુડિયો વિદ્યાર્થીઓનાં ચિત્રકામોનું પ્રદર્શન યોજે છે. તેની પાસે આર્ટ ગેલેરી પણ છે, જ્યાં વિશ્વભરનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો ગોઠવાય છે. શ્રી અરવિંદ શિક્ષણ કેન્દ્ર પાસે પણ એક પ્રદર્શન ખંડ છે, જ્યાં ચિત્રો, ફોટાઓ, હસ્તકળા અને બીજી પ્રવૃત્તિઓનાં પ્રદર્શનો યોજાય છે. શિક્ષણ કેન્દ્ર પાસે થીયેટર હોલ પણ છે; ડાન્સ હોલ અને મ્યુઝિક હોલ પણ છે, વિદ્યાર્થીઓને પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય નાટ્યકળા અને સંગીતકળાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન નૃત્ય, નાટ્ય અને સંગીતના કાર્યક્રમો પ્રદર્શિત થતા જ રહે છે. તે શિક્ષણકેન્દ્રના વિદ્યાર્થીઓ રજૂ કરે છે અથવા બહારના કલાકારો. દરેક વર્ષે પહેલી ડિસેમ્બરે શિક્ષણકેન્દ્રનો વાર્ષિકોત્સવ ઉજવાય છે અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ સર્જનાત્મક કાર્યક્રમો રજૂ કરે છે. આ બધા કાર્યક્રમોનું લગભગ સંપૂર્ણ આયોજન વિદ્યાર્થીઓ જ કરે છે, જે કે શિક્ષકોનું માર્ગદર્શન મળે ખરું. આમ સહકાર, ખેલદિલી, જૂથભાવના વગેરે સામાજિક ગુણો આ પ્રવૃત્તિઓ મારફત બાળકોને શીખવા મળે છે. ભરતકામ વિભાગ વિદ્યાર્થીઓને ભરતગૂંથણ શીખવે છે અને બનાવેલી વસ્તુઓનું સ્થાયી વેચાણપ્રદર્શન ગોઠવે છે.

રમતગમત આંખની ઝડપી અને ચોકસાઈભરી પ્રત્યક્ષીકરણશક્તિ ખીલવે છે. વિવિધ કળાત્મક સંયોજનોમાં કરાતા સમૂહ વ્યાયામો સૌન્દર્યબુદ્ધિ વિકસાવે છે. આમ શારીરિક કેળવણી વિભાગ પણ પ્રાણની કેળવણી કરે છે. બધા જ કાર્યક્રમો ઉત્કૃષ્ટ સૌન્દર્યાત્મક ધોરણના જ હોય, તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે, જેથી સાચી સૌન્દર્યદષ્ટિ વિદ્યાર્થીઓમાં વિકસે.

આશ્રમનું સામાન્ય વાતાવરણ પણ સૌંદર્યબિંધના વિકાસમાં અદ્ભુત ફાળો આપે છે. વિશ્વભરના ફૂલછોડો ધરાવતાં આશ્રમનાં સુંદર ઉદ્યાનો, સમાધિ પરની ફૂલની કલાત્મક ગોઠવણીઓ, સાદાં પણ સુંદર ફર્નિચર, અને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું સામાજિક વ્યવહારયુક્ત આશ્રમ સમાજજીવન વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ પ્રકારનું સૌંદર્યભંડિત વાતાવરણ પૂરું પાડે છે.

વિદ્યાર્થીઓ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ જાતે આયોજિત કરે છે, તેથી તેમનામાં ચારિત્રના ઉત્તમ ગુણો વિકસે છે. છોકરાઓ અને છોકરીઓ સાથે સાથે જ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. આથી તેમને જાતીયતા પર સંયમની તાલીમ મળે છે. શિક્ષકો અને કેપ્ટનો અનોપચારિક અને વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન આપી વિદ્યાર્થીઓમાં સારાં ચારિત્રલક્ષણો વિકસાવવાની ખાસ કાળજી રાખે છે. હા, વિધિવત નૈતિક કેળવણીનો અભ્યાસક્રમ શિક્ષણકેન્દ્રમાં શીખવાતો નથી.

વિદ્યાર્થીને પોતાના સારાનરસા વિચારો, આવેગો, લાગણીઓ અને કાર્યોનું આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું શીખવાય છે. તેમજ સારા વિચારોને વધારવાની કળા પણ શીખવાય છે. બાળકો સાધકો સાથે સમૂહધ્યાનમાં સામેલ થઈ શકે છે અથવા સમાધિ પર કે અન્યત્ર વ્યક્તિગત ધ્યાન કરી શકે છે. પ્રાણ પર વિજ્ય મેળવવાનું સંકલ્પબળ કેળવવા તત્સંબંધી સાહિત્ય પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. બધું જ માર્ગદર્શન સામેથી મગાય તો જ અપાય. બાળકને કદી વઢવામાં નથી આવતું કે ઉતારી પાડવામાં નથી આવતું. શિક્ષક પૂર્ણ યોગનો સાધક હોવાથી બાળકના પ્રાણ પર આંતરિક રીતે કાર્ય કરે તે પણ અપેક્ષિત છે.

પ્રાણની કેળવણી ચૈતસિક આધ્યાત્મિક વળાંક લે તે હિસાબે દરેક પ્રવૃત્તિઓ પૂર્ણતાને ખાતર જ કરવા અને સમર્પિત ભાવ સાથે કરવા વિદ્યાર્થીને ઉત્તેજવામાં આવે છે. તેમને પ્રવૃત્તિઓ માટે અંતરમાંથી અને ઊર્ધ્વમાંથી માર્ગદર્શન મેળવવા પણ પ્રેરવામાં આવે છે. પ્રાર્થના, અભીપ્સા અને ધ્યાન મારફત પ્રાણની શુદ્ધિની રીત પણ તેમને જણાવાય છે.

આ બધી કેળવણીઓને લીધે પ્રાણ શુદ્ધ બને છે, બળવાન બને છે અને શાંત તથા સ્થિર બને છે. આવો પ્રાણ, મન અને શરીરની સેવામાં પૂર્ણ રીતે વહે છે.

માનસિક કેળવણી

અન્યત્ર જે વિષયો ભણાવાય છે, તે જ શિક્ષણકેન્દ્રમાં પણ શીખવાય છે, ફેર એટલો કે ઉચ્ચ કક્ષાએ શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીનું સાહિત્ય પણ

શીખવાય છે. કિન્હર ગાર્ટનમાં બધી જ માન્ય શિક્ષણપદ્ધતિઓ ઉપયોગમાં લેવાય છે. શાળામાં કાર્યપાથી પર આધારિત મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ અને ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ પર આધારિત મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તમામ સ્તરે સંશોધન દ્વારા શિક્ષણની રીત સામાન્ય છે.

બાળવાહીનું શિક્ષણ : સરખી આવડતવાળાં ૧૦ થી ૧૫ બાળકોનો દરેક વર્ગ હોય છે અને બે શિક્ષકો તેના પર દેખરેખ રાખે છે. બાળ-પ્રવૃત્તિઓની સાથે વાચન, લેખન અને ગણિત પણ શીખવાય છે. સંરક્ષણાત્મક સ્વાતંત્ર્ય હેઠળ સ્વપ્રવૃત્તિ કરવા, સ્વ-શિક્ષણ લેવા અને આંતરિક શિસ્ત કેળવવા વિદ્યાર્થીઓને તક અપાય છે. શાળાના ત્રીજા ધોરણ સુધી આ જ પદ્ધતિ ચાલુ રહે છે. ત્યાં સુધીમાં બાળક લેખન, વાચન અને ગણતરી શીખી લે છે અને મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિથી શીખવા તૈયાર થઈ જાય છે.

શાળાસ્તરે શિક્ષણ : મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિથી ચાલતા વર્ગમાં ત્રણ પ્રકારનાં કાર્યો હોય છે. (૧) સમૂહ શિક્ષણ, (૨) વ્યક્તિગત કામ અને (૩) જૂથ-કાર્ય. વ્યક્તિગત કામ સવારની બેઠકમાં અને સમૂહ શિક્ષણ બપોર પછીની બેઠકમાં કરાવાય છે.

(૧) સમૂહ શિક્ષણ : બધા વિદ્યાર્થીઓને સામે બેસાડી વ્યાખ્યાન પદ્ધતિથી શિક્ષક શીખવે તેને સમૂહ શિક્ષણ કહેવાય છે. વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ એક-તરફી આંતરક્રિયા હોવાથી અને તેમાં સંશોધન દ્વારા શિક્ષણનું તત્ત્વ ગેરહાજર હોવાથી મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિમાં તેનું સ્થાન અતિશય ગૌણ અને સીમિત છે. ત્રણ પ્રકારનાં શિક્ષણો માટે સમૂહ શિક્ષણ અનિવાર્ય હોવાથી ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ભાષાશિક્ષણમાં શિક્ષકે નમૂનાનું વાંચન કરવું પડે અને શ્રુતલેખન કે અનુલેખન લખાવવાં પડે. મૌખિક પ્રશ્નોત્તરી યોજવી પડે, વાર્તાલાપો ગોઠવવા પડે, નાટકો કરાવવાં પડે કે એવું કાંઈક બીજું કરાવવું પડે. તેથી ભાષા-શિક્ષણમાં આ પદ્ધતિ વપરાય છે. જો કે ભાષાશિક્ષણનો અરધો સમય વ્યક્તિ-ગત કાર્ય માટે મુકરર રખાય છે. બીજા વિષયોમાં જ્યારે કોઈ માહિતી (દા. ત. કોઈ સંશોધન, કોઈ વિજ્ઞાન કે ઉદ્યોગમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિ) આપવાની હોય, ત્યારે સમૂહવાર્તાલાપ ગોઠવાય છે. સ્કૂલકક્ષા કરતાં ઉચ્ચશિક્ષણના સ્તરે આવા વર્ગો યોજવાની વધુ જરૂર ઉપસ્થિત થાય છે. કેટલીક વાર બાળકોને તેમનાં વલણ, જીવન પ્રત્યેના ચોક્કસ અભિગમો, કે કોઈ અભ્યાસ-વિષય અંગે સામૂહિક માર્ગદર્શનની જરૂર પડે ત્યારે પણ સમૂહ શિક્ષણ મારફત તે અપાય છે.

હા, વ્યાખ્યાનોને પ્રશ્નોત્તરી અને ચર્ચાને સામેલ કરી દ્વિપક્ષી આંતર-ક્રિયા વ્યાખ્યાનોમાં પણ ઉપજવાય છે ખરી. વળી, આવા વર્ગોનો ઉપયોગ શ્રી માતાજીની સલાહને અનુસરી બાળકોમાં સહજપ્રેરણાની શક્તિ ખીલવવા માટે પણ થાય છે. વર્ગની શરૂમાં શિક્ષક વર્ગ સમક્ષ એક પ્રશ્ન મૂકે છે, અને શાન્ત ચિત્તે તેના પર ધ્યાન કરી તેનો જવાબ મેળવવા તેમને કહે છે. આ દરમિયાન શિક્ષક પોતે સહજપ્રેરણાના પ્રદેશમાંથી સહજપ્રજ્ઞાત્મક જ્ઞાન વર્ગમાં સૌ પર ઉતરે તેવી અભીપ્સા કરે છે.

ફિલ્મ અને સ્લાઈડ-શોનો ઉપયોગ પણ સમૂહશિક્ષણનાં સાધનો તરીકે થાય છે.

(૨) વ્યક્તિગત કામ : સ્કૂલનો વર્ગ ૨૦ થી ૩૦ વિદ્યાર્થીઓનો બનેલો હોય છે. એની વ્યવસ્થા એવી હોય છે કે, દરેક વિદ્યાર્થી સ્વ-અધ્યયન મારફત ભણી શકે છે અને શિક્ષક પાસે વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન મેળવી શકે. કાર્યપોથી દ્વારા શિક્ષણની પદ્ધતિનો સહારો આ માટે લેવામાં આવે છે.

વર્ગનું વાતાવરણ સર્જવામાં જ્ઞાનદાયી ત્રણ વસ્તુઓ ભાગ લેજી છે. (૧) દસ્તાવેજ (પુસ્તકો) ચોપાનિયાં, મેગેઝિન, મોડેલ, ચાર્ટ વગેરે (૨) શિક્ષક અને (૩) કાર્યપોથી. શૈક્ષણિક વાતાવરણ સુન્દર, સારું, સુઘડતાપૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત હોય છે. દસ્તાવેજો હાથવગા હોય એ રીતે ગોઠવવામાં આવે છે, અને માહિતી માટેનો મુખ્ય આધાર હોય છે, કાંઈક ન સમજાય કે ન આવડે તો શિક્ષકને પૂછવાનું અને શિક્ષકે માગેલી માહિતી માયાળુપણે આપવાની હોય છે. તેણે પોતાનું જ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવા લાંબાં સંભાષણો આપવાનાં હોતાં નથી. કાર્યપોથીઓ શિક્ષકોએ જ બનાવેલી હોય છે. તેમાં એક વિભાગ શિક્ષણાત્મક હોય છે, જેમાં ચોક્કસ વિષય વિષે જરૂરી માહિતી, સમજૂતી, વર્ણન (ઈતિહાસ, ભૂગોળ) તર્ક (ગણિત) અથવા નિયમો (વ્યાકરણ), વગેરે હોય છે. એમાં વચ્ચે વચ્ચે લખાણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતા ટૂંકજવાબી પ્રશ્નો હોય છે. છેવટે મહાવરા અને તાલીમ માટેના પ્રશ્નો હોય છે. કાર્યપોથીનો બીજો ભાગ સંશોધનાત્મક ભાગ હોય છે. જે શોધીને લખવાનું હોય તેનો નિર્દેશ તથા ક્યું સાહિત્ય, મોડેલ, ચાર્ટ, વગેરે જેવાં તે આ વિભાગમાં જણાવેલું હોય છે. ક્યા પ્રયોગો કરવા તે પણ લખેલું હોય છે (ભૌતિકશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્ર). પછી કેન્દ્રિત કરતા ટૂંકજવાબી પ્રશ્નો હોય છે, જે મૂળ સંશોધનની દિશામાં દોરી જાય છે. છેવટે ઉપસંહારાત્મક પ્રશ્નો હોય છે, જેના પ્રત્યુત્તર રૂપે વિદ્યાર્થી પોતાનું સંશોધન કે મેળવેલાં પરિણામો નોંધે છે. અત્યાર

સુધીમાં પાંચ પ્રકારની કાર્યપોથીઓ બનાવવામાં આવી છે. શિક્ષણાત્મક ભાગ વધુ પ્રધાનપદ ધરાવતી શિક્ષણાત્મક પ્રકારની (ભાષા અને ગણિત માટે), સંશોધનાત્મક ભાગ મહત્વને હોય તેવી સંશોધનાત્મક (વિજ્ઞાનો માટે), બન્ને ભાગ સરખું મહત્વ ધરાવે તેવી મિક્ષા પ્રકારની (ઈતિહાસ - ભૂગોળ માટે), બન્ને ભાગ જુદી પોથીઓમાં હોય તેવી વિભક્ત પ્રકારની (વિજ્ઞાનના પ્રયોગો માટેની), પરીક્ષા લેતી કસોટીકાર્યપોથી, અને પૂરક કાર્યપોથી જે જલદી શીખનાર હોશિયાર બાળકો માટે હોય છે અને તેમાં વધારાનું કામ હોય છે.

કાર્યપોથી બાળકને સતત કાર્યશીલ રાખી તેની એકાગ્રતાની શક્તિ ખીલવે છે. બાળક જાતે જ્ઞાનને શોધી શીખતું હોવાથી મનની સમૃદ્ધિ પણ વધે છે. વળી પ્રશ્નો એવા હોય છે કે એક મુદ્દાનો વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસ કરી રજૂ કરવો પડે. તેથી મનની સર્વગ્રાહકતા અને સમન્વયકારી શક્તિ અને નમનીયતા પણ ખીલે છે. જવાબ આપતી વખતે વિદ્યાર્થીએ માહિતીઓ વચ્ચે તુલના કરવી પડે છે, વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષણ કરવાં પડે અને તર્ક કરી તારણો મેળવવાં પડે. આમ બાળકની તર્કશક્તિ પણ વિકસે છે. ટૂંકમાં, બાળક એક વિજ્ઞાની, સાહિત્યકાર, ગણિતશાસ્ત્રી, ઈતિહાસવિદ વગેરેની જેમ વિચારતો થઈ જાય છે.

શૈક્ષણિક વાતાવરણની જેમ સ્થૂલ વાતાવરણ પણ અનોખું હોય છે. દરેક બાળકને એક એક ટેબલખુરશી અપાય છે. ટેબલ સપાટ માથાવાળું હોય છે, જેથી જરૂર પડે તો જૂથકાર્ય માટે ભેગાં કરી તેમાંથી મોટાં ટેબલો (પ્લેટફોર્મ) બનાવી શકાય. દરેક બાળકને જેની પાસે બેઠક જોઈતી હોય તે બને ત્યાં સુધી અપાય છે. દરેક અધ્યાપકને મોટું ટેબલ એક ખૂણામાં અપાય છે. તેની પાસે વિદ્યાર્થીઓ માર્ગદર્શન લેવા આવે છે. એક રૂમમાં એક સાથે ત્રણ વિષયોના શિક્ષકો અને શૈક્ષણિક સગવડો ઉપસ્થિત હોય છે. જોકે બધા જ વિષયોની તમામ વસ્તુઓ એક સાથે એક જ રૂમમાં હોય તેવી વ્યવસ્થા એ આ પદ્ધતિનું ખરું ધ્યેય છે. બધું જ ફર્નિચર વ્યવસ્થિત અને સુઘડતાપૂર્વક ગોઠવવામાં આવે છે. ચાર્ટ અને નકશા માટે ખીંટીઓ યોગ્ય સ્થાને દિવાલ પર જડેલી હોય છે. ચિત્રોને પ્રદર્શિત કરવા યોગ્ય જગ્યાએ દિવાલ પર પેનલ બોર્ડો હોય છે. યોગ્ય સ્થાને કાળાં પાટિયાં લટકાવેલાં હોય છે. રૂમ મોટો હોય છે, જેથી પૂરતાં હવાપ્રકાશ મળી રહે. શાંતિખંડો જુદા હોય છે, જ્યાં મનને શાંત કરવાની અથવા શાંતિપૂર્વક અધ્યયન કે વિચારો કરવાની તાલીમ વિદ્યાર્થી લઈ શકે. બાળક ખરેખર કેવી રીતે ભણે છે તે નીચેના ટૂંકા વર્ણન પરથી સ્પષ્ટ થશે.

બાળકને જે શીખવું હોય તે વિષયની કાર્યપોથી અપાય છે. તેના જવાબો તે રફ નોટમાં લખે. પછી શિક્ષકને સુધારવા આપે. બાદ વિદ્યાર્થી ફેર નોટમાં શુદ્ધિકૃત જવાબો લખે છે. શિક્ષક પાસે વિદ્યાર્થી ગમે ત્યારે જઈ શકે છે. વિદ્યાર્થીને તેને ગમતા વિષયનો અભ્યાસ હાથમાં લેવાની સંરક્ષણાત્મક સ્વતંત્રતા હોય છે. હા, જે તે એક જ વિષયનો અભ્યાસ જ કર્યા કરે તો અમુક દિવસો બાદ તેને સમજાવી અન્ય વિષયો હાથમાં લેવા ઉદ્યત કરવામાં આવે છે. આમ ગણાઅણગમાની ઉપરવટ જતાં તે શીખે છે અને તેથી તેની પ્રાણની કેળવણી થાય છે. શિક્ષકનું માર્ગદર્શન લેવા જાય ત્યારે બાળકે ચોક્કસ શિસ્ત અનુસરવાની હોય છે. તેણે ધીમથી વાત કરવાની હોય છે. સંગત પ્રમા જ પૂછવાના હોય છે. તેથી પણ તેના મનનો અને પ્રાણનો સંયમ કેળવાય છે. છોકરાછોકરી લાંબો સમય સાથે બેસી કામ કરે અને સહકાર કરે તેથી જાતીય કેળવણી પણ થાય છે. બાળકોને સ્વવિકાસ માટે ભણવા ઉત્તેજ્ય છે, નહીં કે બીજાથી ચઢતાં દેખાવા. આમ તેમનામાં ઈર્ષ્યા, ઘમંડ, વગેરે નિષેધક આવેગો ન વિકસે તેની કાળજી રાખી તેમના પ્રાણને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. માર્ગદર્શન આપતી વખતે પણ શિક્ષક વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન વિવિધ માનસિક અને પ્રાણિક ગુણો કેળવવામાં સહાયરૂપ થાય તેવાં શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીનાં લખાણો પ્રત્યે ખેંચતો રહે છે. વળી પાઠ્યવસ્તુ ઉચ્ચ પ્રકારની જ પસંદ કરાય છે જેથી સૌંદર્યબોધની કેળવણી મળે. આત્મનિરીક્ષણ કરવાની જરૂરિયાત પ્રત્યે પણ વિદ્યાર્થીને જાગૃત કરવામાં આવે છે અને ધ્યાન મારફત અનિચ્છનીય વિચારો, ઈચ્છાઓ અને પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહેવા તેને સમજાવવામાં આવે છે. આ માટે સંપૂર્ણ માર્ગદર્શક મદદ વિદ્યાર્થીને સરળતાથી મળી રહે છે. બાળક માર્ગદર્શન લેવા આવે અને વિષયાંતર કરી પ્રશ્નો પૂછે તો શિક્ષક તેના જવાબો ન આપે અને વિષયસંબંધી પ્રશ્નો જ પૂછવા કહે છે, આમ વિચારનિયંત્રણ શીખવવામાં આવે છે. જે આજસ કે કંટાળાનો હુમલો થાય, તો વિદ્યાર્થીને સમજાવાય છે કે, મનનો સંકલ્પ વાપરી પ્રાણના કંટાળા અને શરીરની સુસ્તી પર તેણે વિજ્ય મેળવી તર્કનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવું જોઈએ. કારણ અંતરાત્માનું શાસન સ્થપાય, તે પહેલાં તર્કનું જ રાજ્ય ચાલવું જોઈએ. આમ મન, પ્રાણ અને શરીર વચ્ચે સંવાદ સ્થાપવાની તાલીમ પણ અપાય છે. શાંતિખંડોમાં વિચારમુક્ત મન સિદ્ધ કરવાની તાલીમ મળે છે, અને ઊર્ધ્વમાંથી આવતી સહજપ્રેરણા ગ્રહણ કરવાની શક્તિ સિદ્ધ કરવાની તાલીમ મળે છે. આમ અંતર તરફ અને ઊર્ધ્વ તરફ ચેતનાને વાળવાની તાલીમ આપી આંતરિક, ચૈતસિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણી પણ સમ્પન્ન કરવામાં આવે છે.

વર્ગની ત્રણ અવસ્થાઓમાં ઉત્ક્રાંતિ થતી જોવામાં આવી છે : (૧) સમા-
યોજન કાળ : વિદ્યાર્થી નવી પદ્ધતિ, વાતાવરણ અને કાર્યશૈલી સાથે ગોઠવાતો
હોવાથી શરૂમાં ધીમું કાર્ય કરે છે. આ ગાળો ત્રણેક માસ ચાલે છે. જે આ સમયમાં
કોઈ વિદ્યાર્થી આ અવસ્થા વટાવે નહીં તે તેને પરંપરાગત પ્રકારના વર્ગમાં
સ્થાનાંતરિત કરાય છે. (૨) બીજો તબક્કો છે જ્વાબદારીનો તબક્કો : વિદ્યાર્થી
એકાગ્રતાથી કામ કરે છે. હવે શિક્ષક પોતે પાર્શ્વભૂમિમાં ખસવા માંડે છે, અને
વિદ્યાર્થીને વધુને વધુ સ્વ-અધ્યયન કરવા દે છે. પછી એક દિવસ એવો આવે
છે જ્યારે સમગ્ર વર્ગ (૩) ચૈતસિક ઉદ્ઘાટનના તબક્કામાં પ્રવેશે છે. વર્ગમાં
સ્વર્ગીય શાંતિ છવાઈ જાય છે, વિદ્યાર્થીઓ અંતર્મુખ અને ધ્યાનસ્થ બની જાય
છે, તેમનાં મુખમાંડળ પર ગંભીર શાંતિ, સ્મિત અને સૌંદર્ય પ્રગટે છે. કવચિત
આ નવી ચેતના પાર્શ્વભૂમિમાં ચાલી પણ જાય. છતાં હવે પછી શિક્ષક ઓછામાં
ઓછું પ્રગટ માર્ગદર્શન આપે છે. બાળકને વઢવાનું હવે ત્યાજ્ય. તેની કેળવણી
હવે તેના આંતરિક માર્ગદર્શન પ્રમાણે જ થવા દેવામાં આવે છે. આ સ્વાતંત્ર્યથી
બાળકનો અંતરાત્મા હવે આગળ આવવાની તક પ્રાપ્ત કરે છે. આમ બાળકની
અંતરાત્માની કેળવણી શરૂ થઈ જાય છે.

(૩) જૂથકાર્ય : વિજ્ઞાનોના ત્રણચારના સમૂહમાં થતા પ્રયોગો,
શૈક્ષણિક પ્રવાસો, ચાર્ટ, મોડેલ, વગેરેની રચનાનાં કાર્યો, નાટ્યપ્રયોગો, પ્રદર્શન
આયોજન, વગેરે કાર્યો જૂથકાર્યો છે.

વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકના માર્ગદર્શન અને મદદ હેઠળ આ કાર્યોનું આયોજન
અને સંસિદ્ધિ જાતે જાતે જ સંપન્ન કરે છે. આથી તેમનામાં નેતૃત્વ, પહેલવૃત્તિ,
સહકાર, ધીરજ, વગેરે ગુણો ખીલે છે, જેથી તેમની પ્રાણની કેળવણી થાય છે
અને સામાજિક કેળવણી થાય છે. વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળા ખરી રીતે ભણવાના
ખંડ સાથે સંલગ્ન હોવી જોઈએ, જેથી સૈદ્ધાન્તિક કાર્ય થતાં જ પ્રાયોગિક
કાર્ય વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે.

શાળા શરૂ થાય ત્યારે સામૂહિક ધ્યાન યોજાય છે. ત્યારે દરેક વિદ્યાર્થી
અને શિક્ષક પોતાના આગામી કાર્યને પ્રભુ સમક્ષ સમર્પિત કરે છે. આમ માન-
સિક કેળવણીને ચૈતસિક આધ્યાત્મિક વળાંક આપી ચૈતસિક-આધ્યાત્મિક કેળવણી
પણ માનસિક કેળવણીની સાથે સાથે જ સિદ્ધ કરાય છે.

(૪) મૂલ્યાંકન અને પ્રતિપાત્ર : કાર્યપોથી પરનું કાર્ય સતત
સુધારાય છે, કસોટી કાર્યપોથીથી અમુક વિષયાંગ આવડ્યો કે નહીં તે ચકાસાય

છે. તે આવડે પછી જ વિદ્યાર્થીને આગલા વિષયાંગની કાર્યપાથી અપાય છે. આમ શિક્ષણ સાથે જ પરીક્ષણ થનું રહે છે. વિદ્યાર્થી અમુક કાર્યપાથીઓ તૈયાર કરે એટલે ઉપલા વર્ગમાં ચાલ્યો જાય છે. બે વર્ગો એક સાથે પણ પસાર કરી શકે છે. આમ અમુક વિષયમાં આગલા વર્ગમાં હોય અને અમુકમાં પાછલા એમ બની શકે છે. પ્રમોશનની માથું દુખવતી સમસ્યા આ રીતે હલ કરવામાં આવી છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ : વિનયન, વિજ્ઞાન અને યંત્રશાસ્ત્ર એ ત્રણ વિદ્યાશાખાઓ અત્યારે છે. પણ અભ્યાસક્રમ સમગ્રતાલક્ષી છે. વિદ્યાર્થી ગમે તે એક વિદ્યા-શાખાના વધુ વિષયો પસંદ કરી શકે, પણ સાથે બીજી વિદ્યાશાખાઓના અમુક વિષયો નિમ્નકક્ષાના અભ્યાસ માટે પસંદ કરવા જ પડે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિથી શીખવાનું એટલે નિયત અભ્યાસક્રમ નથી. હા, ચોક્કસ વિષયનું વિવિધ દષ્ટિકોણો અને વિવિધ વિષયોના સંદર્ભમાં અનુશીલન થાય તેની કાળજી રખાય છે. શાંતિખંડોનો ઉપયોગ શાળાની જમ જ થાય છે. બાકીની વ્યવસ્થા શાળા જોવી જ છે. અમુક પ્રોજેક્ટ પૂરા કરે એટલે આગલા વર્ષમાં વિદ્યાર્થી ચઢે.

એડવાન્સ કક્ષાનું શિક્ષણ : ઔપચારિક વ્યવસ્થા નથી. કોઈ પણ વિદ્યાર્થી શિક્ષક સાથે ખાનગીમાં વ્યવસ્થા કરી લણી શકે. એ માટે કોઈ ફી નથી.

આ ત્રિવિધ કેળવણી બાહ્ય ત્રિવિધાત્મક પ્રકૃતિનો વિકાસ કરાવી આપે અને પ્રાણશરીરને મનના આધિપત્ય હેઠળ મૂકે તથા ત્રણેને ચૈતસિક-આધ્યાત્મિક ઉદ્ઘાટન કરાવી આપે. પણ મન કેવળ અસ્થિર એવું નિયંત્રણ જ સિદ્ધ કરી શકે છે. તેથી જ કોઈ વિદ્યાર્થી ચૈત્યપુરુષને પ્રગટ કરવાની કેળવણી લેવા ઉદ્યત થાય તો તેને વ્યક્તિગત રીતે એ કેળવણી લેવાની સગવડો અપાય છે.

અંતરાત્માની કેળવણી : અંતરાત્માની કેળવણી વ્યક્તિગત પસંદગીની બાબત છે અને તે માટે વિદ્યાર્થીએ સિદ્ધ પુરુષને ગુરુ તરીકે સ્વીકારવો પડે. વિદ્યાર્થીને શ્રી અર્શવદ અને શ્રી માતાજીનું સાહિત્ય વાંચવાનું કહેવાય છે, આશ્રમનું કોઈ કામ સ્વૈચ્છિક રીતે કરવાનું કહેવાય છે, અને બધું જ સર્માપત ભાવે કરવાનું કહેવાય છે. અભ્યાસ પણ તેણે કેવળ તેના અંતરમાંથી માંગણી આવે તે પ્રમાણે કરવાનો હોય છે. જે દિવસે તેને અંતરાત્મા મળે ત્યાર બાદ તે પૂર્ણ સ્વતંત્ર બને છે. હવે વિદ્યાર્થીને કોઈ પણ પ્રકારનું માર્ગદર્શન અપાતું નથી. તે તેના અંતરાત્માની દોરવણી હેઠળ શરીર પ્રાણ અને મનનો નવો ઘાટ ઘડવા છૂટો છે.

આધ્યાત્મિક કેળવણી : ઊર્ધ્વમાંથી શાંતિ, આનંદ પ્રેમ, વગેરે મેળવવાની અભીપ્સા કેળવવી એ તો પૂર્વ-પ્રાથમિક કક્ષાની આધ્યાત્મિક કેળવણી છે. અને તે તો બધા જ વિદ્યાર્થીઓ મેળવે છે. ખરી આધ્યાત્મિક કેળવણી ચૈત્યપુરુષ મળ્યા પછી થરૂ થાય છે. હવે સમગ્ર વ્યક્તિત્વ અને જીવનને ઊર્ધ્વ ચેતનાની શરણે મૂકવામાં આવે છે અને તેના આદેશ પ્રમાણે નિમ્ન પ્રકૃતિને બદલવામાં આવે છે. ઊર્ધ્વસ્થિત જીવાત્મા તથા વૈશ્વિક ચેતના સાથે સાયુજ્ય સિદ્ધ થાય છે. પણ અહીં અટકવાનું નથી. હવે વ્યક્તિએ એથી પણ ઊર્ધ્વમાં ચઢવાનો યોગ — અતિમાનસ યોગ — કરવાનો હોય છે.

અતિમાનસની કેળવણી : શિક્ષણકેન્દ્ર પાસે ઔપચારિક રીતની સગવડો આ કેળવણીપ્રકાર માટે નથી. વ્યક્તિએ અંગત ધોરણે આ સાહસ ખેડવાનું છે. ઊર્ધ્વમાં આરોહણ કરતાં કરતાં મનનો સીમાડો—અધિમાનસ—વટાવાય એટલે અતિમાનસ ચેતનાના પ્રદેશમાં તે પહોંચે. હવે કેળવણીની પ્રક્રિયા વ્યુત્ક્રમ પામે છે. હવે અતિમાનસ શક્તિ પોતે જ નિમ્ન પ્રકૃતિને પોતાના હાથમાં લે છે અને તેનું રૂપાંતર કરવાનું કાર્ય શરૂ કરે છે. આ કેળવણી શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી સિવાય કોઈએ કરી નથી, પણ એ દિશામાં જવાને સૂર્યપ્રકાશિત પથ આશ્રમમાં પ્રાપ્ય છે.

રાષ્ટ્રીયતા અને આંતરરાષ્ટ્રીયતાની કેળવણી : વિશ્વના તમામ દેશોમાંથી અને ભારતનાં તમામ રાજ્યોમાંથી શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ આવીને ભેગા થયેલા હોય છે. વર્ગમાં, ખાસ કરી જ્યારે વ્યક્તિગત કામ કરતા હોય, અને પ્રયોગો તથા બીજાં જૂથકાર્યો કરતી વેળાએ, તેઓ લાંબા સમય માટે સાથે કામ કરે છે, હળેભળે છે અને સહકાર કરે છે. દરેક રાષ્ટ્રીય જૂથને અન્ય રાષ્ટ્રોની સંસ્કૃતિ જાણવાનો મોકો મળે છે, દરેક સંસ્કૃતિને અન્ય સંસ્કૃતિઓ સાથે સંયોજન પામવાની તક મળે છે, અને દરેક રાષ્ટ્રીય જૂથને અન્ય તમામ સંસ્કૃતિઓનાં સંયોજનની પાર્શ્વભૂ પર પોતાની સંસ્કૃતિના ઉઠાવને જોવાની, મૂલવવાની અને તેના સાપેક્ષ મહત્ત્વને જાણવાની તક મળે છે. આથી તેમનામાં કેવળ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવના નિર્માણ પામે છે, એટલું જ નહીં પણ એક સાચા આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજ અને અસ્તિત્વમાં તેમનું નિર્માણ થાય છે.

નવ ભારતીય ભાષાઓ અને પાંચ વિદેશી ભાષાઓનું શિક્ષણ શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્રમાં અપાય છે. અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ અનુક્રમે વિનયન અને વિજ્ઞાન શાખાના વિષયોનાં માધ્યમો છે. અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, સંસ્કૃત

ભાષા ફરજિયાત શીખવાય છે. મોટા ભાગનાં બાળકો, મરજિયાત રીતે માતૃભાષા પણ શીખે છે. કેટલાંક બાળકો અન્ય બે ભાષાઓ શીખવાનો વિકલ્પ પણ સ્વીકારે છે. દરેક બાળક તેને ગમતી ચારથી પાંચ ભાષાઓ અનૌપચારિક રીતે શીખી લે છે. આટલી બધી ભાષાઓનાં જ્ઞાન, શિક્ષણ અને ઉપયોગ તેમનાં મનને સમૃદ્ધ કરે જ છે, કારણ તેઓ વિવિધ ભાષાના સંદર્ભગ્રંથોમાંથી માહિતી મેળવી શકે છે. આને લીધે તેમનામાં વધુમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ચેતનાનો વિકાસ પણ થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને અન્યોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ચેતના જગવડું વાતાવરણનું એક મહત્વનું અન્ય પરિબળ છે શ્રી અરવિંદ ગ્રંથાલય. તેના આંતરરાષ્ટ્રીયતાના શિક્ષણકાર્યને ટૂંકમાં અને સૂચક રીતે વર્ણવતું નીચેનું સત્તાવાર વિધાન તેના આંતરરાષ્ટ્રીય અસ્તિત્વને સરસ રીતે ઉપસાવે છે :

પુસ્તકાલય આંતરરાષ્ટ્રીય છે, અને જગતના વિવિધ પ્રદેશોનાં દર્શ્યો તે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ લઈ આવે છે. એવું કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન નથી, એવું કોઈ વિજ્ઞાન નથી, એવો કોઈ ધર્મ નથી જે આ પુસ્તકાલયનાં પુસ્તકોમાં જોવા ન મળે. ગ્રંથાલયની અભરાર્થીઓ પર વિશ્વના તમામ વિચારો, સિદ્ધાન્તો, થીયરીઓ, સિદ્ધિઓ, ટેવો, જીવનરીતિઓ અને વિવિધ લોકોનાં સ્વપ્નાઓ વિદ્યાર્થીઓને જોવા મળે છે. ગ્રંથાગારનું વિસ્તૃત ચિત્રાત્મક સાહિત્ય એક સતત પ્રદર્શન રૂપે પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે. આ ચિત્રોમાં બધા જ દેશો અને દૃષ્ટિબિંદુઓ મૂર્ત અને જીવંત રૂપે રજૂ થાય છે.^૨

શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીનાં લખાણો વિશ્વના તમામ વિચારોનો સમન્વય રજૂ કરે છે અને તેથી તે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં છે. તેમનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓની ચેતનામાં સ્વાભાવિક રીતે જ આંતરરાષ્ટ્રીય ઝાંક પેદા કરે છે.

શ્રી અરવિંદ આશ્રમનું વાતાવરણ (એનો સમાજ અને જીવન) સાચેસાચ આંતરરાષ્ટ્રીય છે. બાળકો તેમાંથી આંતરરાષ્ટ્રીયતાની હવા સાવ સહજ અને કુદરતી રીતે જ લે છે. અનેક દેશોમાંથી આવતા ભક્તો અને મુલાકાતીઓને તેઓ જુઓ છે. પાસે બંધાતા આંતરરાષ્ટ્રીય નગર ઑરિંડોવિલની વાતો રોજ તેમના કાને અથડાતી રહે છે. આ બધી બાબતો તેમનામાં લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે : “અમે વિશ્વનાં બાળકો છીએ.”

ટૂંકમાં, શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્ર શ્રી અરવિંદ આશ્રમ અને ઓરિવિલના સહકારમાં એક અદ્ભુત આંતરરાષ્ટ્રીય વાતાવરણ પૂરું પાડે છે. આ અંગે શ્રી કિરીટનું કહેવું છે કે,

અહીં આ કેન્દ્રમાં માત્ર બૌદ્ધિક કોટિની જ નહિ, માત્ર વિચારો, સિદ્ધાંતો અને ભાષારચનાઓના સ્તરની જ નહિ, પણ વ્યક્તિની સહજ પ્રકૃતિ અને તેની રીતભાતના રૂપમાં, ચિત્રકામ, મૂર્તિકામ, સંગીત, સ્થાપત્ય, સુશોભન અને હસ્તકળાઓના જીવંત રૂપમાં, અને, એ સિવાય વસ્ત્રપરિધાન, રમતો, વ્યાયામો ઉદ્યોગો, ખોરાક અને પ્રાકૃતિક દૃશ્યોની રચનાઓ જેવાં બાહ્ય રૂપોમાં પણ વિશ્વની વિભિન્ન સંસ્કૃતિઓને અહીં પ્રત્યક્ષ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આની પાછળનો વિચાર એ છે કે પોતાની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ ધરાવતા દરેક રાષ્ટ્રે પોતાનું એક વિશિષ્ટ પ્રદાન કરવું જોઈએ, જેથી અને સાંસ્કૃતિક સમન્વયમાં એક મૂર્તિ અને વ્યવહારુ રસ મળે અને સમન્વયના કાર્યમાં તે સહકાર કરે છે.^૩

તમામ સંસ્કૃતિઓનાં ઉત્તમ તત્ત્વોનાં મિશ્રણમાંથી એક સાચી વિશ્વ-સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરવામાં આવી રહ્યો છે. ત્યાં આપણને આંતરરાષ્ટ્રીય ખોરાક, આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનશૈલી, વિવિધ વિભાગોની વ્યવસ્થા કરતાં આંતરરાષ્ટ્રીય જૂથો, આંતરરાષ્ટ્રીય નાટક, આંતરરાષ્ટ્રીય સંગીત વગેરે જોવા મળે છે. આમ વિશ્વએકતા માટે એક પાયો બંધાઈ રહ્યો છે.

વળી, વૈશ્વિક અને દિવ્ય એવી શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીની ચેતનાના સંપર્કમાં બાળકોને મૂકવામાં આવેલાં છે. તેમનો સક્રિય સ્પર્શ બાળકોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ચેતના તો ઉપજાવે જ. પણ સાથે સાથે તેમનામાં એવી લાગણી પણ સર્જે કે, “આપણે પ્રભુના પુત્રો છીએ ને છે આપણે જે થવાનું પ્રભુના સમા”^૪

આજીવન કેળવણી અને લોક શિક્ષણ

મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ, જ્ઞાનનું સંપાદન કેવી રીતે કરવું અને તેનો વિનિયોગ કેવી રીતે કરવો તે વિદ્યાર્થીઓને શીખવાડે છે. વળી તે બાળકોને અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, સંસ્કૃત અને બીજી ભાષાઓ શીખવાડે છે. ઉપરાંત તેમનામાં

3 Shri Kireet, “Research in Education”, **Mother India**, XX, 10-11 (Nov.-Dec., 1968), p. 80.

૪ શ્રી અરવિંદ, સાવિત્રી-૧, અનુવાદક શ્રી પૂનલાલ (પોન્ડિચેરી : શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, ૧૯૭૩), પૃ. ૯૯.

સતત સમગ્રતાલક્ષી કેળવણી લેવાનો સંકલ્પ ઉપજાવે છે. આમ તે બાળકોને સતત આત્મ-શિક્ષણ લેવાનાં સાધનો, વલણ અને રીતોથી સજ્જ કરે છે. મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ આ રીતે વિદ્યાર્થી પોતાની આજીવન કેળવણી કરતો રહે તેની વ્યવસ્થા કરે છે. આશ્રમનું વાતાવરણ કેળવણીપોષક હોવાથી સ્કૂલ બહાર વિદ્યાર્થી હોય ત્યારે પણ અભાન અને અનોપચારિક રીતે શીખતો રહે છે. ઊંઘમાં પણ તે અતિચેતન રીતે અને અજ્ઞાત રીતે શીખતો રહે છે. તેને ખબર છે કે કેવી રીતે નિદ્રા લેવી જ્યો ઊંઘ પણ પ્રગતિનો સંજોગ બની રહે અને વળી આશ્રમમાં ઉપસ્થિત અતિમાનસ ચેતના ઊંઘમાં પણ તેના પર કાર્ય કરતી રહે છે. આમ સતત કેળવણીનું ધ્યેય શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્રે ચરિતાર્થ કર્યું છે.

ઉપરાંત માબાપો, શિક્ષકો, આશ્રમવાસીઓ અને જનતાની કેળવણી કરીને પણ શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્ર આજીવન કેળવણીના ધ્યેયને સિદ્ધ કરે છે. આગલા બે વિભાગો શિક્ષકો અને માબાપોને કેળવવાનું કાર્ય કેન્દ્ર કેવી રીતે કરે છે તે સ્પષ્ટ વર્ણવશે. જનતાનું શિક્ષણ કેવી રીતે થાય છે તે અહીં વર્ણવવામાં આવે છે.

આશ્રમની મુલાકાતે આવનાર મુલાકાતીઓ માટે વર્ષ દરમિયાન શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજી વિષે વખતોવખત વ્યાખ્યાનો ગોઠવાય છે. વળી ઉનાળાની રજાઓ દરમિયાન સામાન્ય જનતા માટે વિવિધ વિષયો પર શિબિરો, સેમિનાર, ગોષ્ઠિ કે કાર્યશિબિરો ગોઠવાય છે. શિક્ષણ કેન્દ્રના શિક્ષકો વિવિધ દેશોમાં અને ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોમાં વ્યાખ્યાનો આપવા પ્રવાસે જાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ફેલાવો ધરાવતાં આશ્રમનાં સામયિકોમાં શિક્ષકો વિવિધ વિષયો પર લેખો આપે છે. લોકોને આશ્રમમાં રહેવા દેવામાં આવે છે, તેઓ આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓમાં સમ્મિલિત થઈ શકે છે અને જ્ઞાન મેળવવા ગમે તેને મળી શકે છે. બધાં જ પ્રદર્શનો અને કાર્યક્રમો તેમને માટે ખુલ્લાં હોય છે. લોકો અહીં આવે છે અને તેઓ શાંતિ, સૌન્દર્ય, વ્યવસ્થા અને નિયમિતતાને પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવે છે. તેઓ જ્યારે ઘરે જાય છે ત્યારે ત્યાં પણ તેમના જીવનમાં આ બધું મૂર્ત કરવા મથે છે. આમ શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્ર સામાજિક ધ્યેય અને કેળવણી, વ્યક્તિગત અને સામાજિક બંને છેડે એક સાથે શરૂ થવી જોઈએ તેવું ઠરાવતા કેળવણીના મહાન ધ્યેયને પણ ચરિતાર્થ કરે છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા અને તેનું કાર્ય

પૂર્વે જ્યું તેમ, વિવિધ કક્ષાનાં બાળકો માટે ઉપયુક્ત હોય અને તેમની રસવૃત્તિને અનુકૂળ હોય તેવા પદાર્થોનો પૂરવઠો વર્ગના વાતાવરણમાં ચાલુ રાખવો એ તેનું કાર્ય છે : તેણે વિવિધ કાર્યપોથીઓ બનાવવાની હોય છે. વર્ગમાં કામ આગળ વધે તેમ જરૂરિયાત પ્રમાણે વિભિન્ન વિદ્યાર્થીઓ માટે વિભિન્ન કાર્યપોથીઓ સર્જવા પણ તેણે તૈયાર રહેવાનું છે. તેણે દરતાવેજી ભેગા કરવાના હોય છે કે પોતે બનાવવાના હોય છે. તેણે વર્ગની ભૌતિક વ્યવસ્થા પણ જળવવાની હોય છે અને શાંત ક્રિયાઓ દ્વારા જરૂરી શિસ્ત જળવવાની હોય છે.

આંતરદષ્ટિ અને જ્ઞાન આપવાં તે તેનું કામ નથી. તેનું કાર્ય છે વિદ્યાર્થી અંતર્દષ્ટિ અને જ્ઞાન જાતે મેળવે તેમાં તેને મદદ કરવી. તેણે તેમના વતી નિર્ણયો લેવાના નથી, પણ તેઓ પોતાના નિર્ણયો સ્વયં લે, તેમાં તેમને સહાય કરવાની છે.

તેની ભૂમિકા એક મિત્ર, ફિલ્સૂફ અને મદદગારની છે. સમગ્રતાલક્ષી મનોવિજ્ઞાનને અનુસરી નિર્દેશનરહિત અને મિત્રભાવપૂર્ણ માર્ગદર્શન તેણે પૂરું પાડવાનું હોય છે. જ્વાબદારીની ભૂમિકામાં વર્ગ પ્રવેશી ચૂક્યો હોય તો તેણે ખૂબ જ સંયમિત માત્રામાં માર્ગદર્શન આપવાનું હોય છે અને તેને પૂછવામાં આવે તે જ માહિતી આપવાની હોય છે, જરા પણ વધારાની માહિતી આપવાની હોતી નથી. તેણે માત્ર સૂચન કરવાનું હોય છે, તેણે ઉપદેશ આપવાનો હોતો નથી. તેણે કદી હુકમો છોડવાના હોતા નથી અને વિદ્યાર્થી પાસેથી આજ્ઞાક્રિતાની અપેક્ષા કદી પણ રાખવાની હોતી નથી. સારા દષ્ટાંતરૂપ બની રહી તેણે કેળવણી આપવાની છે. વિદ્યાર્થીઓને પ્રતિક્ષણ જોતાં રહી, તેમની જરૂરિયાત પામતા રહી, તેમને માર્ગદર્શન આપવા તેની ચેતના સતત જગ્રત રહેવી જોઈએ.

પોતાના પર તેણે પૂર્ણ કાબૂ ધરાવવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીથી પોતે ઊંચો છે એવી લાગણી તેનામાં રજામાત્ર પણ હોવી જોઈએ નહીં. કોઈ એક વિદ્યાર્થી માટે વધુ રાગ કે આસક્તિ તેનામાં હોવાં જોઈએ નહીં. બાળકોને સારું મનો-વૈજ્ઞાનિક વાતાવરણ પૂરું પાડવાના હિસાબે તેણે અન્ય સાથે સંવાદપૂર્ણ સંબંધો રાખવા જોઈએ. પોતાના સાપેક્ષ મહત્ત્વનું ભાન તેણે સતત રાખવાનું છે; તેણે જાણવું જોઈએ કે સમગ્ર કેળવણીપ્રક્રિયામાં તે તો માત્ર ઘણાંમાંનું એક ઘટક છે. તેણે હંમેશા યાદ રાખવાનું છે કે વિદ્યાર્થીની જન્મ તે પણ પૂર્ણતાના પંથે પડેલા એક વટેમાર્ગી છે અને અધ્યાપન એ તો પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટેનું અને

પ્રભુને પામવાનું એક સાધન છે. પરંપરાગત “શિક્ષક”ની ભૂમિકા તેનામાં “વિકસતા માનવ”ની ભૂમિકા વડે સ્થાનાપન થાય છે.

તે કેપ્ટન તરીકે કામ કરતો હોય, ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે કામ કરતો હોય કે શાળામાં કામ કરતો હોય, પણ સર્વત્ર તેણે કામ એક સરખી ગંભીરતાથી કરવાનું છે. શિક્ષકો આ ભૂમિકા ભજવવા પ્રયત્ન કરે છે. અને કુદરતી રીતે જ વિદ્યાર્થીઓ સારા વિદ્યાર્થીઓ બનીને પ્રત્યુત્તર પાઠવે છે.

શિક્ષક પગાર લેતો નથી અને તે પૂણ્યાગનો સાધક હોય છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાને હંમેશ કેળવતો હોય છે. તેમની કેળવણી માટે વાર્તાલાપો, સેમિનારો, ગોષ્ઠિઓ અને ટૂંકા અભ્યાસક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવે છે. શ્રી માતાજી^૫ જણાવે છે કે સતત અધ્યયન એ છે શિક્ષક બનવા માટે જરૂરી પ્રથમ અનિવાર્ય લક્ષણ.

માબાપની ભૂમિકા અને તેમની કેળવણી

બાળકના શિક્ષણકાર્યમાં માબાપોએ પણ શિક્ષકો જેવા જ મહત્ત્વનો કાર્યભાગ ભજવવાનો છે. શ્રી માતાજીએ^૬ સંકલ્પપૂર્વકની પ્રજ્ઞેત્પત્તિ વિષે જ લખ્યું છે તેનો તેમણે અમલ કરવાનો છે : તેમણે કેવળ વાસના સંતોષવા સંભોગ કરવાનો નથી. પ્રજ્ઞેત્પત્તિ એ આડપેદાશ અને વાસના સંતોષવી તે મુખ્ય કાર્ય તેમ તેમણે થવા દેવાનું નથી. પ્રજ્ઞેત્પત્તિ કરવા માટેની સંભોગક્રિયા સમર્પણના ભાવમાંથી થવી જોઈએ : કેવું બાળક જોઈએ છે તેની એક સ્પષ્ટ કલ્પના દંપતીએ રચવી જોઈએ. પોતે પણ તેવા બનવાનો પુરુષાર્થ શરૂ કરી દેવો જોઈએ. સંભોગ કરતી વખતે પ્રભુનું સ્મરણ રહેવું જોઈએ, અને ઈચ્છેલું બાળક આપો એવી પ્રાર્થના સાથે સાથે ચાલતી રહેવી જોઈએ. આમ સંભોગની ક્રિયાને એક આધ્યાત્મિક ક્રિયા અને ઉત્તમ બાળકો મેળવવાની કળા રૂપે વિકસાવવાનો પ્રયત્ન દંપતીએ કરવો જોઈએ. જો આમ થાય તો સારા ચૈત્યપુરુષોને જન્મ લેવાની પસંદગી એ દંપતીના ઘર પર ઉતારવાની સગવડ રહે છે. અકસ્માત ગર્ભાધાન થઈ જાય, તેવું તો કદી પણ થવા ન જ દેવું, આ રીતની પ્રજ્ઞેત્પત્તિની ક્રિયાને બાળકની ગર્ભાધાન પૂર્વેની કેળવણી કે ગર્ભાધાન સમયની કેળવણી કહી શકાય.

5. Centenary Works Vol. 12, p. 367

6. CW vol. 3, p. 145; cw vol 4, p. 260; cw vol. 5, pp. 412-13; cw vol. 8, p. 201; cw vol. 2, pp. 153-164.

વળી માબાપ સંભોગક્રિયાને ચૈતસિક-આધ્યાત્મિક વળાંક આપીને કરતા હોવાથી સંભોગ તેમની પોતાની ચૈતસિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણીનું પણ સાધન બને છે.

ગર્ભાધાન બાદ માબાપે બાળકની જન્મપૂર્વની કેળવણી શરૂ કરવી જોઈએ. આનું મહત્ત્વ અને રીત સમજાવતાં શ્રી માતાજીએ સૂચન કર્યું છે કે,

માણસની કેળવણી તેના જન્મ સમયથી જ શરૂ થવી જોઈએ અને તેના સારાથે જીવન પર્યન્ત ચાલુ રહેવી જોઈએ. વળી, આ કેળવણીમાંથી જે વધુમાં વધુ પરિણામ મેળવવું હોય તો તે બાળકના જન્મથી પણ પહેલાં શરૂ કરી દેવી જોઈએ. અને એ આરંભ માતાએ પોતે કરવાનો છે. માતાનું એ કાર્ય બે પ્રકારનું હશે. પ્રથમ તો તેણે પોતાનો વિકાસ થાય તે રીતની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવી જોઈએ અને બીજું જે બાળકને તે પોતાની અંદર સ્થૂલ રીતે તૈયાર કરી રહી છે તેના વિકાસ માટે તેણે જરૂરી વસ્તુઓ કરવી જોઈએ : એ વાતમાં તો શક નથી કે આ નવા બાળકની પ્રકૃતિનો ઘણાખરો આધાર તો તેને શરીર આપનાર માતા ઉપર જ રહેલો છે. માતા કેવી સ્થૂલ પરિસ્થિતિમાં રહે છે તે ઉપરાંત તેના અંતરમાં કઈ રીતની અભીપ્સા છે, તેનામાં કઈ રીતની સંકલ્પશક્તિ છે એ બંધાને આધારે બાળકની પ્રકૃતિ બંધાય છે. માતાએ પોતે જે કેળવણી લેવાની છે તે આ મુજબની હોવી જોઈએ. તે ધ્યાન રાખશે કે તેના વિચારો સુન્દર અને વિશુદ્ધ પ્રકારના રહેશે, તેની લાગણીઓ હંમેશા ઉમદા અને ઉત્તમ પ્રકારની હશે, તેમજ તેની આસપાસની પરિસ્થિતિ બને એટલી સંવાદભરેલી, કલેશરહિત અને ખૂબ જ સાદાઈથી ભરેલી હશે. આ ઉપરાંત માતાની અંદર એક રીતનો સ્પષ્ટ અને જાગૃત સંકલ્પ હોવો જોઈએ કે મારે તો મને જે ઉત્તમોત્તમ આદર્શ દેખાય છે તે મુજબ જ મારા બાળકને ઘડવું છે. આટલું થાય તો બાળકને જગતમાં આવવા માટે તે સારામાં સારી પરિસ્થિતિ બની રહેશે, તેનાં પરિણામ પણ શક્ય તેટલાં સારાં જ આવશે, અને એ રીતે કેટલીયે પારાવાર મહેનતમાંથી અને નિરર્થક ગૂંચવણોમાંથી બચી જઈ શકશે. ૭

આ પુસ્તિકાના લેખકે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ પરની તેમની પીએચ. ડી. માટેની થીસિસમાં જન્મપૂર્વની કેળવણીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમના એક

૭. શ્રી માતાજી, જીવનવિજ્ઞાન અને કેળવણી

(અમદાવાદ : શ્રી અરવિંદ સોસાયટી (આન્ય), ૧૯૮૨, પૃ. ૯-૧૦

પરીક્ષકે માર્ગનમાં એ ઉલ્લેખ સામે નોંધ મૂકી કે “Wrong Concept”-
ખોટો ખ્યાલ. જાણે કે આ ભૌતિકવાદી વિદ્વાનને તેમના ખોટા ખ્યાલનો સાચો
ખ્યાલ આપવા નોર્થ કેરોલિના યુનિવર્સિટીના મનોવિજ્ઞાની અને તેમના
સહકાર્યકર વિલિયમ ફિફરે^૨ તેમનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન જાહેર કર્યું કે બાળક
ગર્ભમાં હોય ત્યારે સાંભળે છે અને શીખે છે. આમ, શ્રી માતાજીએ મન-
સાતીત ભૂમિકામાંથી જાણેલું સત્ય સત્ય છે એમ મનની ભૂમિકા પર પુરાવો
મળી આવ્યો છે. એટલે ગર્ભવતી મા અને તેનાં કુટુંબીજનોની જવાબદારી
ઘણી જ વધે છે. જે બાળકને ભાવિની યાતનાઓની ભેટ માબાપે ન આપવી
હોય તો જન્મપૂર્વની અથવા ગર્ભકાળની કેળવણી તેમણે બાળકને અને પોતાને
આપવી જ રહી.

ત્યારબાદ માબાપ અને બાળકે પ્રસૂતિ સમયની કે જન્મસમયની
કેળવણી પણ બાળકને મળે તે માટે ડૉ. ફ્રેડરિક લા બોયેરે શોધેલી પ્રસૂતિપદ્ધતિથી
બાળકને જન્મ આપવો જોઈએ.^૮ તેમણે એ પદ્ધતિથી જન્મેલાં બાળકો
ચીલાચાલુ પદ્ધતિથી જન્મેલાં બાળકો કરતાં વધુ સારાં મનોવૈજ્ઞાનિક લક્ષણો
ધરાવે છે તેમ પણ અભ્યાસ દ્વારા સાબિત કર્યું છે.

જન્મ બાદની કેળવણી ત્યાર પછી શરૂ થાય છે. ખાસ કરી શાળાપૂર્વ
અવસ્થા દરમિયાન માબાપ એકલાં જ બાળકના મહદંશે શિક્ષક છે. તેમણે
શ્રી માતાજી અને શ્રી અરવિંદના શિક્ષણ પ્રમાણે અને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનને અનુસરી
બાળકના ઉછેર અને કેળવણી પ્રત્યે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. શાળાના
શિક્ષકની જન્મ તેમણે અનુકરણીય દૃષ્ટાન્તરૂપ બની રહેવું જોઈએ, બાળકને
કેળવણીનાં જરૂરી બધાં જ સાધનો મેળવી આપવાં જોઈએ, તેના બધા જ
પ્રશ્નોના જવાબ આપવા જોઈએ, સંરક્ષણાત્મક સ્વતંત્રતા તેને આપવી જોઈએ
અને તેને કદી પણ વઢવું નહીં, તેને કદી પણ સજ ન કરવી અને તેને કદી
પણ આજ્ઞા ન કરવી.

જ્યારે બાળક શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય કેન્દ્રમાં જોડાય છે, ત્યારે પણ
માબાપોએ તેમનાં પૂર્વેનાં બધાં જ વલણો અને પ્રવૃત્તિઓ પરિસ્થિતિની માગ

8. As reported in “Indian Express” (Amadavad) Monday,
July, 30, 1984

9. Charles Maloney, “Human Personality and Education”
Mother India, XXIX, 8 (Aug., 1977), p. 664.

પ્રમાણે ચાલુ રાખવાનાં છે. હવે, તેમણે બાળકને ઘરમાં એક જુદાં ટેબલ— ખુરશી ભણવા માટે પૂરાં પાડવાનાં છે. તેમણે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિની ભાવનાઓ પૂર્વક વર્તવું જોઈએ અને કદી પણ મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ વિષે વિરોધી વાત કરવી જોઈએ નહીં. રજાઓ દરમિયાન તેમણે બાળકને શ્રી અરવિંદ શિક્ષણ કેન્દ્રમાં જ રહેવા દેવું અને ઘરે લાવવું નહીં.

લગભગ બધાં જ માબાપો કે વાલીઓ શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના શિષ્ય, ભક્ત કે ચાહક હોય છે, તેથી તેઓ તેમનાં પુસ્તકો વાંચતાં રહે છે અને તેમના શિક્ષણ પ્રમાણે પોતાને પૂર્ણ કરવા પ્રયત્ન કરતાં રહેતાં હોય છે. આશ્રમ સામયિકો, યોગ અને/અથવા આશ્રમની મુલાકાત (જો તેઓ આશ્રમ બહાર રહેતા હોય) એ તેમની આત્મ-કેળવણીનાં અન્ય સાધનો છે. છતાં, મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ તેમની પદ્ધતિસરની કેળવણી માટે પણ એક કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા માગે છે, જેથી બાળકની કેળવણીના કાર્યમાં માબાપનો ઉચિત સહકાર મળી રહે. આ કાર્યક્રમની રૂપરેખા આપતાં શ્રી પવિત્ર જણાવે છે કે,

નવી પદ્ધતિ અને નવા સિદ્ધાન્તોની રૂપરેખા માબાપોને પૂરી પાડવી જોઈએ. થોડાક વ્યક્તિગત કેસો સિવાય, બધાં જ માબાપોએ આ પદ્ધતિ ઘરમાં પણ અનુસરવી એવી અપેક્ષા રાખવાની નથી, પણ એટલી અપેક્ષા તો રખાય જ છે કે, તેઓએ આ પદ્ધતિ પાછળની ભાવના સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને તેમના બાળકના વિકાસના સર્વ સૂચિતાર્થો તેમણે સ્વીકારવા જોઈએ. ખાસ કરી સ્વતંત્રતા અને જવાબદારી પ્રત્યેના તેમના ક્રમિક વિકાસની ઘટનાને તો તેમણે સ્વીકારવી જ જોઈએ.^{૧૦}

શિસ્ત

શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ માટે વિગતવાર અનેક નિયમો છે અને તેમને ચુસ્ત રીતે આચરવાના હોય છે.

શાળામાં જૂથકાર્ય માટે આવશ્યક હોય તેવી અમુક પ્રકારની શિસ્ત અમુક પ્રમાણમાં અનુસરવાની હોય છે. દાખલા તરીકે, બીજને ખલેલ પડે એવું કંઈ જ વિદ્યાર્થીએ વર્ગમાં કરવું નહીં, તેમજ એક વાર વિષય પસંદ કર્યા પછી

10 Pavitra, *Education and the Aim of Human Life* (Pondichery: Sri Aurobindo International Centre of Education, 1976), p. 154

વિષય છોડી દેવો નહીં. વર્ગમાં અને કામમાં નિયમિતતા એ એક અનિવાર્ય શિસ્ત છે. વાસ્તવમાં, શિસ્ત એ પ્રાણની કેળવણીનું એક પાસું છે.

શ્રી માતાજી^{૧૧} બારપૂર્વક કહે છે કે, બાળક બાર વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી તેને માટેની શિસ્ત તીવ્ર ન હોવી જોઈએ. પણ બાર વર્ષ બાદ તે વધુ ચુસ્ત પ્રકારની હોવી જોઈએ. શિસ્ત અંગે, શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને વ્યક્તિગત રીતે અને વિવેકપૂર્વક અને યુક્તિપૂર્વક સલાહ અને માર્ગદર્શન પૂરાં પાડવાં જોઈએ. સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે શિક્ષકે શિસ્તનો નમૂનો પોતાના આચરણ દ્વારા પૂરો પાડવો, અને તર્કના શાસન હેઠળ પોતાને મૂકીને પોતાને શિસ્તમાં મૂકવાની જરૂરિયાત સંબંધે બાળકને બૌદ્ધિક માહિતી આપવી જોઈએ. જ્યારે શિસ્તભંગ અંગે પગલાં લેવાય ત્યારે શિક્ષકે ખાસ કાળજી રાખવી. તે શાંત ચિત્તે લેવાય અને આત્મલક્ષી—વ્યક્તિગત—પ્રતિક્રિયા રૂપે ન લેવાય. જો અશિસ્ત પ્રાણમય શક્તિઓનો બળવો હોય તો શિક્ષકે ઊર્ધ્વમાંથી શ્રી માતાજીની શાંતિ અને વ્યવસ્થાની શક્તિઓનું આહવાહન કરવું જોઈએ અને તેને આ બળવા સામે કાર્ય કરવા પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, અને તેણે પોતાનું આંતરિક બળ સંપૂર્ણ સ્થિરતા-પૂર્વક વર્ગમાં કે વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીમાં સંક્રમિત કરવું જોઈએ. આવા બળવાના સમયે વર્ગ બરખાસ્ત કરવો કે વિદ્યાર્થીને રુખસદ આપવી તે હાર સ્વીકારવા બરાબર છે. અલબત્ત, લાંબા સમયની અશિસ્ત માટે બાળકને વર્ગમાંથી બરતરફ કરવો તે યોગ્ય જ છે.

શિક્ષકો ઉપરોક્ત માર્ગદર્શક સૂચનાઓ અનુસરે છે. વિદ્યાર્થી-શિક્ષક અનુપાત ૪:૧નો હોવાથી શિક્ષકો વિદ્યાર્થીનું વ્યક્તિગત ધ્યાન રાખી શકે છે, એટલે શિસ્તનો પ્રશ્ન હળવો હોય છે. આશ્રમજીવન અને શિક્ષણકેન્દ્રનું સમાજ જીવન શિસ્ત અને વ્યવસ્થાનાં બેનમૂન ઉદાહરણો છે, જેમાંથી બાળક સ્વયં શિસ્તનો શ્વાસ લે છે. બાળકો સતત આત્મપ્રવૃત્તિમાં રત રહેતાં હોવાથી શિસ્તના પાઠો અનાયાસે જ શીખી લે છે.

શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીનાં પુસ્તકોના અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ

શાળાના શક્ય એટલા અભ્યાસક્રમોમાં શ્રી માતાજી અને શ્રી અરવિંદનાં લખાણોમાંથી સંગત પસંદ કરેલા અંશોને પાઠ્યવસ્તુ તરીકે સામેલ કરાય છે.

11 CW Vol. 32, pp. 194, 197, 334-69, 363-65, 383-385;
CW Vol. 6, pp. 185 & 356-57.

ઉચ્ચ શિક્ષણના સ્તરે શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના ગ્રંથોનો વૈકલ્પિક રીતે અભ્યાસ કરાવાય છે. શ્રી માતાજીએ સૂચવેલી નિમ્નલિખિત પદ્ધતિને અનુસરી આ ગ્રંથોનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરાય છે.

તે (શિક્ષક) પોતે પઠન કરી શકે છે. પછી વિદ્યાર્થીઓને મોટેથી કે શાંતપણે ઘરે કે વર્ગમાં વાંચવા કહી શકે છે, આનો આધાર સમય અને સંગોગા પર છે. મહત્વની બાબત એ છે કે, શ્રી અરવિંદનાં લખાણોને ચાવીને અર્ધ-પચાવેલી અવસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરવાં ન જોઈએ. શિક્ષણ સમજૂતીનાં બધાં જ તરવો આપી શકે છે, પણ વિદ્યાર્થી પ્રત્યક્ષ સંપર્ક પ્રાપ્ત કરે અને પ્રકાશનો આનંદ મેળવે તેમ થવું જોઈએ. શ્રી અરવિંદની બૃહદ્દ ચેતના અને વિદ્યાર્થીનાં મન વચ્ચે પોતે આવી ન જાય તેની કાળજી શિક્ષકે ખાસ રાખવી જોઈએ. ૧૨

બાદ વિદ્યાર્થીને કહેવાનું કે હવે પછી તેઓ વર્ગમાં આવે ત્યારે તેઓ શું સમજ્યા તેનો અહેવાલ આપવાનો છે. શિક્ષક વર્ગમાં ઉપરોક્ત પદ્ધતિ અનુસરે છે અને વળી શ્રી અરવિંદને વાંચવાની શ્રી માતાજીએ સૂચવેલી પદ્ધતિનું જ્ઞાન પણ તેમને આપે છે :

એકાગ્રતાપૂર્વક, બને તેટલું મન નીરવ રાખીને, સમજવાનો સક્રિય પ્રયત્ન કર્યા વગર, પણ ઉપર તરફ વળેલા રહીને, નીરવતામાં અને પ્રકાશ માટેની અભીપ્સા સાથે એક સમયે થોડુંક જ વાંચવું, એ છે (શ્રી અરવિંદને) વાંચવાની સાચી રીત. સમજ હજુહજુ પછી આવશે.

અને પછી વર્ષો કે બે વર્ષો તમે એ જ વસ્તુ ફરી વાંચશો, અને ત્યારે તમને જણાશે કે તમારો પ્રથમ સંપર્ક અસ્પષ્ટ અને અધૂરો હતો, અને સાચી સમજ તો પાછળથી આવે છે, તેને આચરણમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યા બાદ. ૧૩

શ્રી માતાજીનાં પુસ્તકોનું અધ્યયન પણ આ જ રીતે કરી શકાય. અથવા શ્રી માતાજીએ નિર્દેશેલી નીચેની રીતે કરી શકાય :

મારાં પુસ્તકો વાંચવાં એ અઘરું કાર્ય નથી, કારણ તેઓ સરળતમ ભાષામાં લખાયેલાં છે, લગભગ બોલચાલની ભાષામાં. તેમાંથી

12. CW Vol. 12, pp. 210-11

13. Ibid p. 106

લાભ મેળવવા માટે તેમને ધ્યાનપૂર્વક, એકાગ્રતાપૂર્વક અને કશુંક પ્રાપ્ત કરવાની અને શિક્ષણને જીવનમાં ઉતારવાની ઈચ્છા સાથે અને આંતરિક શુભેચ્છામાંથી વાંચવા તેટલું જ પર્યાપ્ત છે.^{૧૪}

આશ્રમમાં આવેલી નવી ચેતનાની ભૂમિકા

શ્રી અરવિંદ આશ્રમમાં 'અતિમાનસ ચેતના હરક્ષણે કાર્ય કરી રહી છે. બાળકો ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે તેના પ્રભાવ હેઠળ હોય જ છે. આમ બાળકોની કેળવણીની એક એજન્ટ આ નૂતન ઊર્ધ્વ ચેતના પણ છે. બાળકોને તેનો સચેતનતાપૂર્વક લાભ લેવા માર્ગદર્શન અપાય છે.

શિક્ષણનાં માધ્યમો

વિનયન વિષયો અંગ્રેજીમાં, વિજ્ઞાનો અને ગણિતશાસ્ત્રો ફ્રેન્ચમાં અને ભાષાઓ તેમના પોતાના માધ્યમ દ્વારા શીખવાય છે. શ્રી અરવિંદનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં અને શ્રી માતાજીનું ફ્રેન્ચમાં જ શીખવાય છે. આમ બહુબોધભાષા દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે.

રજાઓ

૧લી નવેમ્બરથી ૧૬મી ડિસેમ્બર સુધી વાર્ષિક રજા હોય છે. બાળકોને ઘરે ન જવા સલાહ અપાય છે. આશ્રમમાં જ રહી અભ્યાસની કયાશ દૂર કરવા અને કંઈક ઉપયોગી કામગીરી શીખવા તેમને ઉત્તેજન અપાય છે.

સર્ટિફિકેટ, ડિપ્લોમા અને ડિગ્રી

સર્ટિફિકેટ, ડિપ્લોમા અને ડિગ્રી આપવામાં આવતાં નથી. તે નોકરી અને પૈસા મેળવવા જરૂરી હોવાથી તે અપાય તો જ્ઞાન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાના સ્થાને બાળક પૈસા, હોદ્દા અને માનમેલા વિષે વિચારતું થઈ જાય છે. તેઓ જ્ઞાનને ખાતર ભણતા નથી. પણ ઉપરોક્ત વસ્તુઓ મેળવવાના સાધન રૂપે જ ભણે છે. આમ એ બધું ન અપાવે તેવા સાચા ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રત્યે તેઓ દુર્લભ કરતાં શીખે છે. જેમકે આજે ગુજરાતમાં કોઈ સંસ્કૃત શીખતું નથી, કારણ કે એ નોકરી મેળવવામાં ખાસ ઉપયોગી નથી. આ નૂતન ઉપયોગિતાવાદનો રોગ વિદ્યાર્થીઓને લાગુ ન પડે તેથી મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ સર્ટિફિકેટ, વગેરે આપતી નથી.

બાળકની દિનચર્યા

શાળાની સવારની બેઠક ૭-૪૫ કલાકથી ૧૧-૩૦ કલાક સુધી અને બપોર પછીની બેઠક ૩-૩૦ કલાકથી ૫-૦૦ કલાક સુધીની હોય છે. ત્યારબાદ ૫-૦૦ થી ૭ કલાક સુધી શારીરિક કેળવણી અને તે પછી નાટક, સિનેમા, સંગીત વગેરે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ.

વિદ્યાર્થી આખો દિવસ કાર્યરત છે, તેથી શાળા ઘરકામ આપતી જ નથી. માનસિક કેળવણી માટે વધારે સમયની જરૂર પડે તો ભણતરની સમયમર્યાદા વધારો પણ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ પર કાપ ન મૂકવો એવો શ્રી માતાજીનો આદેશ છે. કારણ તેઓ સર્વાંગીણ કેળવણી જ આપવા માગે છે. સમગ્ર વ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ એ છે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનો ગાયત્રીમંત્ર.

(૩)

મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનાં વિવિધ પાસાં પાછળ રહેલા મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તો

અહીં વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તો અને કયા વિશિષ્ટ વ્યવહારોમાં તેનો વિનિ-
યોગ થયેલો જોવામાં આવે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

૧. મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત

આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તિનો સિદ્ધાન્ત : આ સિદ્ધાન્ત મુક્ત પ્રગતિ
પદ્ધતિનો કેન્દ્રીય સિદ્ધાન્ત છે. જડ તત્ત્વમાં વિશ્વ પાછળ રહેલ ભાગવદ તત્ત્વ
અંતર્નિહિત છે. તે ઉત્કાન્તિની પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રગટ થઈ રહ્યું છે. જડતત્ત્વમાંથી
પ્રાણમાં અને પ્રાણમય જડતત્ત્વમાંથી તે મનોમય માનવ રૂપે પ્રગટ્યું છે અને હવે
મનોમય પ્રાણમાં તે અતિમાનસ જાતિરૂપે પ્રગટ થવા મથી રહ્યું છે. જે ચોક્કસ
ચિસ્તને અનુસરી માનવ આ ઉત્કાન્તિમાં સચેતન સહકાર કરે તો અતિમાનસ
જાતિ શીઘ્ર પ્રગટે અને પૃથ્વી પર એકતા, શાંતિ, સંવાદ અને આનંદનું
સ્વર્ગધામ ઉતરે.

શારીરિક, પ્રાણિક, માનસિક, ચૈતસિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણી પાછળ રહેલા સામાન્ય સિદ્ધાન્તો

વ્યક્તિત્વનાં સ્તરો પરસ્પરાશ્રિત છે : ચેતનાનાં બધાં જ સ્તરો
પરસ્પરાશ્રિત હોવા છતાં, સ્વતંત્ર પણ છે અને છતાં પરસ્પરાશ્રિત છે. એકની
અને અન્યોની પૂર્ણતા એકબીજા પર આધાર રાખે છે. તેથી જ શરીરને પણ
સર્વાંગીણ કેળવણી અપાય છે, કારણ શરીર પૂરેપૂરું ન વિકસ્યું હોય તો ઊર્ધ્વ
ચેતનાની પૂર્ણતા અમુક હદે જઈને સ્થગિત થઈ જાય છે. એ જ રીતે પ્રાણ
જે શાંત અને શુદ્ધ ન હોય તો ઈન્દ્રિયોની ચોક્સાઈ અને સંવેદનશીલતાની
પૂર્ણતા સિદ્ધ કરવી અશક્ય છે. એ જ રીતે જે મનને પૂર્ણ રીતે સંસ્કારવામાં
આવ્યું ન હોય તો તે પ્રાણ અને શરીર પર આધિપત્ય જમાવી શકે નહીં,

તેમજ ઊર્ધ્વમાંથી આવતા જ્ઞાનને ગ્રહણ ન કરી શકે, ગ્રહણ કરી શકે તો ધારણ ન કરી શકે, ધારણ કરી શકે તો અપરિવર્તિત રૂપમાં પ્રગટ ન કરી શકે. એ જ રીતે જે શરીરના કોશ સુધી ચૈતસિક, આધ્યાત્મિક અને અતિમાનસિક પૂર્ણતા સિદ્ધ ન કરવામાં આવે તો અન્ય તમામ ક્ષેત્રોમાં મેળવેલી ઉચ્ચતર પૂર્ણતાઓ ગમે ત્યારે ખરી પડે. આથી જ મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ સમગ્ર વ્યક્તિત્વને સર્વાંગીણ કેળવણી આપી વિકસાવવાની ધીરજ રાખે છે. તેથી જ માતાજીએ એક વાર આદેશ આપ્યો હતો કે, જે માનસિક કેળવણી માટે વધુ સમયની જરૂર હોય તો ભણવાનાં વર્ષો વધારો, પણ શારીરિક કેળવણીના સમય પર કાપ ન મૂકવો.

કેળવણી શક્ય એટલી નાની ઉંમરે શરૂ કરવી : શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીએ તેમનાં લખાણોમાં અનેક જગ્યાએ કેળવણીને બને એટલી નાની ઉંમરે શરૂ કરવા પર ભાર મૂક્યો છે અને તેની સકારણતા દર્શાવી છે. શારીરિક કેળવણી જેટલી મોડી શરૂ કરાય, તેટલી ખરાબ ટેવોને સુધારવામાં, જડતાઓને નમનીય બનાવવામાં અને રોગિષ્ટ રચનાઓને સુધારવામાં વધુ સમય અને શ્રમ આપવો પડે છે. તેથી શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણકેન્દ્રમાં શારીરિક તાલીમ બાળમંદિરથી જ શરૂ કરવામાં આવે છે અને માબાપોને તે બાળકના જન્મથી જ શરૂ કરવાની સલાહ અપાય છે. બાળક જેવો ઈન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવો શરૂ કરે કે તુરત જ પ્રાણની કેળવણી પણ શરૂ થઈ જવી જોઈએ. આમ કરવાથી ઘણી ખરાબ ટેવો અને નુકશાનકારક અસરોથી બાળકને બચાવી શકાય છે. પાછળથી એ બધા સામે લડવામાં શક્તિ નાહક ખર્ચવી પડે છે. ચૈતસિક અને આધ્યાત્મિક કેળવણી પણ આ જ રીતે સદ્ય શરૂ કરી શકાય છે. વાસ્તવમાં તો ગર્ભાધાન પૂર્વેથી જ, કાંઈ નહીં તો ગર્ભાધાનથી જ, બાળકની કેળવણી શરૂ કરવાની હોય છે, અને માબાપોનું તે કામ છે. આથી જ શ્રી માતાજીએ માબાપોને વિગતપૂર્ણ માર્ગદર્શન આ અંગે સુલભ કરેલું છે. માબાપોએ એમનું લખાણ વાંચી અમલ કરવો જોઈએ. હા, શિક્ષણકેન્દ્રમાં તો તમામ પ્રકારની કેળવણી બાલવાડીથી જ શરૂ થઈ જાય છે.

પ્રગતિ માટે સચેતન સંકલ્પશક્તિની જરૂરનો સિદ્ધાંત : દરેક પ્રવૃત્તિનો હેતુ વિઘાર્થી જણતો હોય અને તે હેતુ સિદ્ધ કરવાના સજ્ઞાત સંકલ્પપૂર્વક તે પ્રવૃત્તિ કરે તો જ તે ખરી પૂર્ણતા શીઘ્ર સિદ્ધ કરી શકે છે. આથી જ શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ શારીરિક ચેતનામાં અને શરીરના કોષોમાં નવી ચેતના રેડે છે તે હકીકત તથા દરેક પ્રવૃત્તિથી થતા વિશિષ્ટ વિકાસોનું બૌદ્ધિક

જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં આવે છે. આથી તે શારીરિક પ્રવૃત્તિનાં વધુ સારાં પરિણામો મેળવી શકે છે. સચેતન સંકલ્પ મહાવરા અને અભ્યાસથી કેળવવી શકાય છે અને તેની પ્રક્રિયા શ્રી માતાજીએ બતાવેલી છે, જે વિદ્યાર્થીઓના ધ્યાનમાં લાવવામાં આવે છે. દા. ત. એક વાર કશુંક કરવાનો નિર્ણય કર્યા પછી હજારો નિષ્ફળતાઓ મળે તો પણ તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખવા એ સંકલ્પબળ કેળવવાનો ઉપાય છે, આ સત્ય બાળકોને શીખવાય છે. ચૈતસિક કેળવણી તો વ્યક્તિગત સંકલ્પ વગર અશક્ય જ છે. તેથી મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીઓને ચૈતસિક કેળવણી વિષેની માહિતી આપે છે અને બાળકોને સ્વસંકલ્પપૂર્વક કામ કરવાની છૂટ આપે છે.

શિક્ષણમાં સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત : પરંપરાઓ અને નિયમો બુદ્ધિના સ્તરનાં હોય છે, તેથી માણસને બહુ બહુ તો બુદ્ધિના સ્તર સુધી પહોંચાડી શકે. મુક્ત પ્રગતિ તો પ્રકૃતિની ચૈતસિક, આધ્યાત્મિક અને અતિમાનસિક પૂર્ણતા પ્રત્યે મીટ માંડે છે. તેથી પરંપરા અને નિયમોનાં બંધનોને એ ગોણુ સ્થાને સ્થાપે છે. ચૈત્ય પુરુષના પ્રાગટ્ય માટે મુક્ત વાતાવરણ અનિવાર્ય છે. તેથી બાળકને મહત્તમ સ્વાતંત્ર્ય અપાય છે. તેથી બાળક અનુભવે છે કે શિક્ષણકાર્ય તેના પર લદાયેલું નથી, પણ સ્વપસંદગીથી લીધેલું શોખનું કાર્ય છે. કાળાંતરે શીખવાના આનંદને ખાતર જ બાળક શીખતું થઈ જાય છે. હા, શારીરિક શિક્ષણના ક્ષેત્રે સ્વાતંત્ર્ય થોડું સીમિત છે, પણ ઉચ્ચ સ્તરોની કેળવણી તરફ જઈએ એટલે તે ક્રમશઃ વધતું જાય છે.

જે શરીરની સહજવૃત્તિ ના પાડે તો બાળક શારીરિક પ્રવૃત્તિમાંથી મુક્ત રહેવા છૂટે છે. ભૂલ જ ન થાય તેવી સખત શિસ્તમાં જોતરી પ્રાણની કેળવણી નથી અપાતી. બાળકને ગબડવાની અને ભૂલો કરવાની છૂટ છે, અને તે માટે કોઈ ઠપકો કે સજા અપાતાં નથી. બાળકને તેની ભૂલ વિષે સમજ અપાય છે. અને તેમાંથી મુક્ત થવા માર્ગદર્શન અપાય છે. આમ જાતે જ પોતાના પર નિયંત્રણ રાખતાં બાળક શીખે છે. માનસિક કેળવણીના ક્ષેત્રે પણ અભૂતપૂર્વ સ્વાતંત્ર્ય વિદ્યાર્થીને બક્ષવામાં આવેલું છે. વિદ્યાર્થી પોતાના વિષયો અને શિક્ષકો પસંદ કરી શકે છે. શિક્ષણમાં પોતાની ગતિથી આગળ વધવા મુક્ત છે. ચૌદ વર્ષ પછી ન ભણવાની પણ છૂટ છે. ચૈતસિક, આધ્યાત્મિક અને અતિમાનસિક કેળવણીના ક્ષેત્રે તો તે સંપૂર્ણ રીતે મુક્ત છે. તે ચાહે તો અને તેમ આની કેળવણી લઈ શકે છે.

કશું જ શીખવી શકાતું નથી, પણ શીખાય છે : શ્રી અરવિંદ લખે છે કે, કંઈ પણ શીખવી શકાતું નથી. શિક્ષક એ મુકાદમ નથી. તે માત્ર વિદ્યાર્થીનો સહાયક અને માર્ગદર્શક, ફિલસૂફ અને મિત્ર છે. તેથી શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓની સમકક્ષ વ્યક્તિ હોય એ જ રીતે વર્તે છે, તે વિદ્યાર્થીને જાતે શીખવામાં જ મદદ કરે છે. તે ભણાવતો નથી. તે વિદ્યાર્થીઓને હાંકતો નથી અને આજ્ઞા કરતો નથી. વિદ્યાર્થી માગે તેટલી જ મદદ આપે છે.

બાળકનાં કરણો તૈયાર કરવાં જોઈએ : વિષયોનો અભ્યાસ, તે અભ્યાસના સાધનરૂપ વિદ્યાર્થીનાં કરણોને વિકસાવ્યા વગર કરાવવો તે અવૈજ્ઞાનિક છે, એમ શ્રી અરવિંદનું કહેવું છે. તેથી વિષયોનો અભ્યાસ ગૌણ વસ્તુ ગણવામાં આવે અને મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીનાં શરીર, પ્રાણ, મન, અંતરાત્મા અને આધ્યાત્મિક ચેતનાનો વિકાસ થાય તે હેતુથી જ વિષયોનું શિક્ષણ આપે છે. દા. ત. કવિતા ચિત્તના વિકાસ માટે શીખવાય, કળા પ્રાણની કેળવણી માટે અને બૌદ્ધિક વિષયો મનની એકાગ્રતા, સમન્વયકારી શક્તિ, નમનીયતા, વિશાળતા અને સર્વગ્રાહકતા કેળવવા શીખવાય છે. વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઉત્તમ શરીર, પ્રાણ અને મન હોય પછી અભ્યાસ તો તેઓ જાતે જ કરી લે છે. કરણો તૈયાર કર્યા વગર અભ્યાસ કરાવવો એટલે ધ્યાનશક્તિ વધાર્યા વગર ભારે પદાર્થ ખવડાવવા બરાબર છે.

જાણીતાથી અજાણ તરફ ગતિ કરાવી અધ્યયન કરાવવું જોઈએ : આમ તો વૈજ્ઞાનિક મનોવિજ્ઞાનમાં આ સિદ્ધાંત જાણીતો છે, અને બી. એડ. તાલીમ પામેલા અધ્યાપકો વર્ગશિક્ષણમાં આનો ઉપયોગ કરવા પ્રયત્ન કરે જ છે. પણ આ સિદ્ધાંતનો સંપૂર્ણ અસરકારક ઉપયોગ ચીલાચાલુ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં, ચોક્કસ સમયપત્રકનાં બંધનોથી જકડાયેલી જડ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં અશક્ય છે. એક વસ્તુ આવડે તે પહેલાં બીજી વસ્તુ શીખવાડતી આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિ વિદ્વાન બાળકો સર્જવામાં તેથી નિષ્ફળ ગઈ છે. મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ આ સિદ્ધાંતનો સંપૂર્ણ રીતે અમલ કરે છે. કાર્યપોથીનો એકમ વિદ્યાર્થી પૂરેપૂરો શીખે, પછી જ આગલી કાર્યપોથી તેને અપાય છે અને દરેક કાર્યપોથી પૂરી કરવા માટે દરેક બાળક પોતાનો સમય લઈ શકે છે. આમ એક વસ્તુ પૂરેપૂરી શીખ્યા પછી જ બીજી વસ્તુ શીખવા બાળક ઉદ્યત થાય છે.

કેળવણીનાં વિશિષ્ટ ક્ષેત્રોમાં શારીરિક, પ્રાણિક, માનસિક વગેરે ક્ષેત્રોના-વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો પણ છે. પણ આ પુસ્તિકાનાં મર્યાદા જોતાં તે અહીં ચર્ચાનું

નહીં. મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ અને સમગ્ર શિક્ષણ અંગેનાં મૂળ પુસ્તકો, જેની યાદી પુસ્તકના અંતે આપી છે, તે વાંચવા વાચકોને વિનંતી.

આધુનિક મનોવિજ્ઞાને આપેલા તમામ મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોનો પણ મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ વિનિયોગ કરે છે, કારણ તે સમગ્રતાલક્ષી પદ્ધતિ છે. પણ તેની ચર્ચા પણ પુસ્તિકાની કાર્યક્ષેત્રની બહાર હોવાથી અત્રે અપ્રસ્તુત છે. વાચકોને પુસ્તિકાના અંતે આપેલી સંદર્ભસૂચિમાં નોંધેલી આ પુસ્તિકાના લેખકની પીએચ. ડી. થીસિસ વાંચવા વિનંતી.

(૪)

મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિની સિદ્ધિ

શિક્ષણ કેન્દ્રની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને તેના વિવિધ વિભાગોનાં નિરીક્ષણો કરવામાં આવે તો તેની સિદ્ધિઓનો અણસાર મળ્યા વગર રહેતો જ નથી. અતિમાનસ કેળવણી અને તેનાં ધ્યેયો તો ભાવિની ઘટનાઓ છે એટલે, તેમજ મનની પેલે પારના હોવાથી, મનના મૂલ્યાંકનક્ષેત્રની બહાર છે. એટલે આ નિબંધમાં તેમનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવશે નહીં. ચૈતસિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે મુક્ત પ્રગતિ કેટલી સફળ થઈ છે તે વસ્તુલક્ષી રીતે કહેવું તે અશક્ય છે, કારણ આ સૂક્ષ્મ ચેતનાઓના ક્ષેત્રમાં જોવા માટે મૂલ્યાંકનકર્તા પાસે ચૈતસિક અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિ હોવી જરૂરી છે, જે તેની પાસે છે નહીં. છતાં, પ્રારંભિક કક્ષાને ચૈતસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ બાળકમાં થાય છે કે કેમ તેનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. શરીર, પ્રાણ અને મનના ક્ષેત્રની સિદ્ધિઓ મૂલવવા ગંભીર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

સામાન્ય સિદ્ધિઓ

ઉત્કાંતિના ક્ષેત્રે સિદ્ધિઓ : બહારનાં અને શિક્ષણકેન્દ્રનાં બાળકો વચ્ચે જોવામાં આવતા તફાવતો વિષે શ્રી માતાજીએ^૧ લખ્યું છે કે, સમજશક્તિ, બુદ્ધિ અને આંતરિક જાગૃતિ બાબતે તેમની વચ્ચે નોંધપાત્ર ભેદ જોવામાં આવે છે. બાહ્ય ચેતના, ચેતનામાં રહેલો આ ભેદ જોઈ શકતી નથી. કારણ આશ્રમમાં એક ઊર્ધ્વ ચેતના સતત આશ્રમવાસીઓનું સેવન કરી રહી છે અને અહીં વિકસવાનું જે આંતરિક સ્વાતંત્ર્ય સૌને સુલભ છે તેની કલ્પના પણ બહારના જગતમાં ભાગ્યે આવી શકે. આશ્રમનાં બાળકો બહારના જગતમાં વિકસતાં બાળકો કરતાં વધુ ઉત્કાંત થયેલાં હોય છે, એમ જરૂર કહી શકાય.

ધ્યાનને કારણે બાળકોમાં આત્મસમજ અને આત્મસભાનતા કેળવાય છે. તેમનાં વર્તનનાં સાચાં પ્રેરણા ઘણુંખરું તેમને ખબર હોય છે. આથી આ બાળકો બીજાનાં વર્તનોને પણ વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે. વળી જાતે જ

અધ્યયન કરવાની મળતી તક તેમનામાં સમસ્યાસમજ્જની શક્તિ પણ વિશેષ પ્રમાણમાં વિકસાવે છે. આમ સારા આયોજન માટે જરૂરી ત્રણ સભાનતાઓ— આત્મસભાનતા, પરિપિછાન અને સમસ્યાપિછાન—બાળકોમાં વધુ પ્રમાણમાં વિકસે છે. તેથી કહી શકીએ કે, શિક્ષણકેન્દ્રનાં બાળકો બહારનાં જગતનાં બાળકો કરતાં વધુ સમાયોજન પામેલાં અને સમાયોજનશીલ હોય છે.

બાળકોને આત્મવિકાસ અને આત્મનિયંત્રણ માટે જ શીખવા પ્રેરવામાં આવે છે, બીજા પર સરસાઈ મેળવવા માટે નહીં. આમ બાળકો આત્મચરિ- તાર્થતાના પ્રેરણુથી પ્રેરાઈને કામ કરે છે; તેથી મેસ્લોએ આપેલી જરૂરિયાતોની સીડીના ઉચ્ચતમ પગથિયે હોય છે એમ કહી શકાય અને તેમનું વ્યક્તિત્વ ખૂબ જ વિકસિત હોય છે એમ તારણ કાઢી શકાય.

સામાજિક શિક્ષણક્ષેત્રે સિદ્ધિ : વાર્ષિક દિને ગ્રેજ્યુએટ થઈને બહારના જગતમાં પ્રવેશતા યુવાનોને માતૃભૂમિ માટે શ્રી અરવિદ અને શ્રી માતાજીએ નિર્દેશેલા આદર્શો પ્રમાણે કામ કરીશું એવી જાહેરાત કરતા સાંભળવા એ એક લાડલો છે અને સાથે સાથે એમાં નિર્દેશ પણ છે કે તેઓનું સામાજિક અસ્તિત્વ પૂર્ણ રીતે ખીલેલું છે.

રાષ્ટ્રીયતા અને આંતરરાષ્ટ્રીયતાની કેળવણીક્ષેત્રે સિદ્ધિ : શિક્ષણ- કેન્દ્રના યુવાનો પશ્ચિમના દેશોમાં વધુ અભ્યાસ માટે જાય છે. ત્યાંના સમાજમાં ગોઠવાવામાં કોઈને મુશ્કેલી પડી હોય અને કોઈએ સાંસ્કૃતિક આઘાત અનુભવ્યો હોય તેવું જાણમાં નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, શિક્ષણકેન્દ્ર આંતરરાષ્ટ્રીય સાંસ્કૃતિ અને વ્યક્તિત્વ વિકસાવવામાં સફળ થઈ ચૂક્યું છે.

આજીવન કેળવણીના વલણના ક્ષેત્રે સિદ્ધિ : શિક્ષણકેન્દ્રમાં અભ્યાસ પૂરો કરતાં બાળકોમાંથી કેટલાંક બાળકો આશ્રમ કે ઓરિવિલના નિવાસી બની જીવનભર કેળવણી લેતાં રહે છે. જેઓ બહારના જગતમાં જાય છે તેઓ અવારનવાર આશ્રમની મુલાકાતે આવી પોતાની કેળવણી સતત સિદ્ધ કરતાં રહે છે. આશ્રમ પ્રતિ વર્ષે ઉનાળાની રજાઓમાં બહારના પ્રોફેસરો માટે અનેક પ્રકારની શિબિરો યોજે છે. વળી શ્રી અરવિદ કેન્દ્રો પૃથ્વી પર અનેક સ્થળે વિકસ્યાં છે, જે માનવજાતિનાં કેળવણીનાં કેન્દ્રો બન્યાં છે. સમય જતાં સમગ્ર માનવજાતિની કેળવણી સતત થતી રહેશે એની આશા પ્રતિવર્ષે આવાં કેન્દ્રો વધતાં રહે છે તે ઘટનામાં રહેલી છે.

શારીરિક ક્ષેત્રે સિદ્ધિ : શારીરિક કેળવણી વિભાગ એકએક બાળકો માટે તમામ વ્યાયામો અને રમતગમતોની સગવડો, સાધનો અને આયોજન ધરાવે છે, તે કોઈ પણ નિરીક્ષક પોતે જાતે ત્યાં જઈને ચકાસી શકે છે. જોકે એમના નિયામક તો હંમેશા નમ્રતાથી એમ જ બોલે છે., “We have to go a long way still.”

કેળવણી લેતાં છોકરાં કે બાળકો તેમની વય કરતાં ઘણાં જ નાનાં દેખાય છે. તેઓ સ્ફૂર્તિલાં હોય છે. તેમનાં શરીર સ્નાયુબદ્ધ અને સુડોળ હોય છે. છતાં શરીર સુવાળાં, લાવણ્યમય અને ચમકીલાં તથા ચેતનાપૂર્ણ લાગે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ માટે સમાન પ્રકારની કેળવણી યોજી શારીરિક કેળવણી વિભાગે પૂરવાર કર્યું છે કે સ્ત્રીનું શરીર પુરુષના શરીરથી જુદું નથી. માસિક કાળ દરમિયાન પણ સ્ત્રી શારીરિક વ્યાયામ કરી શકે છે. વ્યાયામ કરવાથી સ્ત્રીની નજીકતા કે ભાવિમાં માતા બનવાનું સામર્થ્ય નષ્ટ થતાં નથી. ઊલટું સ્ત્રી વધુ સૌંદર્યમંડિત બને છે અને માતા બનવામાં વધુ સરળતા અનુભવે છે.

પ્રાણી કેળવણીના ક્ષેત્રે સિદ્ધિ : બાળકો પ્રમાણમાં શાન્ત અને શિસ્તબદ્ધ રીતે વર્તતાં જોઈ શકાય છે. છોકરાછોકરીઓ જાતીય સભાનતા વગર મુક્ત રીતે સર્વ સ્થાને અને સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં હળતાંભળતાં જોઈ શકાય છે. વિદ્યાર્થીઓ હળવી જાકસ કે ગંદી વાતોમાં રસ લેતા જોવામાં નથી આવતાં. તેઓ મિતભાષી હોય છે. તેઓ સ્ફૂર્તિલાં અને દૈનિક પ્રવૃત્તિ સહજ રીતે કરતાં જોવામાં આવે છે. આથી કહી શકાય કે તેમનો પ્રાણ સારો એવો શુદ્ધ અને બળવાન હોય છે. દર શનિવારે અને ચોક્કસ દિવસોએ બાળકોનાં વિવિધ જૂથો વિવિધ સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું સ્વયં આયોજન કરે છે અને બેનમૂન સહકાર, આયોજનશક્તિ અને સૌંદર્યબોધશક્તિનાં દર્શન કરાવે છે. આમ બાળકોનો પ્રાણ કેટલો બધો વિકસિત છે તે જોઈ શકાય છે.

માનસિક ક્ષેત્રે સિદ્ધિ : અભ્યાસ માટે જરૂરી કૌશલ્યો, વલણો અને ટેવો કેળવવામાં મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિએ બેનમૂન સફળતા સિદ્ધ કરી છે. પોલીટેકનિકના પ્રોફેસર અને શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણકેન્દ્રના ઉચ્ચશિક્ષણ વિભાગના માનદ અને ખંડ સમયના શિક્ષક એવા એક સાધક મિત્રને આ પુસ્તિકાના લેખકે પ્રશ્ન પૂછ્યો, “શિક્ષણકેન્દ્રનાં બાળકો અને બીજી કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે આપને શો તફાવત દેખાયો છે?” મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિની સુભગ સફળતાનું દર્શન કરાવતો તેમણે જવાબ આપ્યો :

બી. એસસી. અને એમ. એસસી.ના બહારના વિદ્યાર્થીઓએ વિષયનાં મૂળતત્ત્વો સામાન્યતઃ જરૂરી પ્રમાણમાં ગ્રહણ કર્યાં હોતાં નથી. તેઓ વિષય પર મનને આવશ્યક માત્રામાં નિયંત્રિત નથી. અહીં શિક્ષણકેન્દ્રમાં વિદ્યાર્થીઓ ભલે જોતાનો વિષય પસંદ કરે છે અને જોતાના અભ્યાસક્રમો નક્કી કરે છે. પરીક્ષામાં એસવાની અને પાસ થવાની તેમને ચિંતા હોતી નથી તેથી વિષય પર સંપૂર્ણ રીતે મનને લગાડીને તેઓ અભ્યાસ કરે છે : જે કાંઈ તેઓ શીખે છે, તે પૂર્ણ રીતે શીખે છે. વળી વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એટલી નાની હોય છે કે, શિક્ષક તેમના પર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપી શકે છે.

આમ બંને ક્ષેત્રના અનુભવી શિક્ષકના મતે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ અન્ય પદ્ધતિઓની નુલનામાં અતિશય સફળ થયેલી જણાય છે.

માનસિક કેળવણી ક્ષેત્રે, છતાં હજી સુધી ઘણી સિદ્ધિઓ મેળવવી બાકી છે એમ પણ કેન્દ્રના તજજ્ઞોનું કહેવું છે. હજી વિવિધ પ્રકારની કાર્ય-પોથીઓ પ્રયોજવાની જરૂર છે. દરેક વિદ્યાર્થીને તેને લાયક કાર્યપોથી મળી રહે તેટલી સંખ્યામાં વિવિધ પ્રકારની કાર્યપોથીઓ શિક્ષકો હજી બનાવી શક્યા નથી. વળી ઘણીબધી કાર્યપોથીઓ છાપવા માટે જરૂરી નાણાં પણ શિક્ષણકેન્દ્ર પાસે નથી, તેથી આ પ્રશ્ન વધુ વિકટ લાગે છે. વળી મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ માટે આવશ્યક એવું મકાન પણ શિક્ષણકેન્દ્ર હજી બાંધી શક્યું નથી; એણે એક જૂના મકાનનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેથી સમૂહશિક્ષણ અને જૂથકાર્યનું સ્થૂલ આયોજન ક્યાશપૂર્ણ રહે છે. આ બધી મર્યાદાઓ સમય જતાં પસાર કરાશે એમ કેન્દ્રના શિક્ષકો શ્રદ્ધા ધરાવે છે અને તેઓ એ દિશામાં પ્રયત્નશીલ પણ છે.

આમ હોવા છતાં એ તો સ્વીકારવું જ પડશે કે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિએ પ્રમોશનનો અણઉકેલ સવાલ ઉકેલી આપ્યો છે.

પરંપરાગત કેળવણીની પદ્ધતિમાં તમામ વિષયમાં ધારણસરનું ન આવડે તો જે વિદ્યાર્થીને ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવાય છે. દા. ત., વિજ્ઞાન અને ગણિત બેમાંથી એકમાં ૩૬% અને બીજામાં ૨૦% ગુણ વાર્ષિક પરીક્ષામાં બાળક મેળવે એટલે ઉપલા વર્ગમાં ચઢાવાય. શું આવા બાળકને આગલા વર્ષનો એ વિષયોનો અભ્યાસક્રમ આવડી શકે ખરો ? જ્યારે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિમાં તો અમુક કાર્યપોથીઓ સફળતાથી બાળક પૂરી કરે એટલે ઉપલા ધારણમાં જાય અને જે જગ્યાએથી તે અટક્યો હોય ત્યાંથી પછી શરૂઆત કરે છે. તેના જ્ઞાનમાં ખાડાઓ, તિરાડો રહેતી નથી.

મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિની બીજી અદ્વિતીય સિદ્ધિ એ છે કે એણે ઘરકામ આપવાની પ્રથા બિનજરૂરી બનાવી દીધી છે. વર્ગમાં જ બધું જ કામ થઈ જાય છે, ઘરે કોઈ કામ કરવાનું રહેતું નથી. બાળક બાકીના સમય નિશ્ચિત રીતે અન્ય વિકાસકામો માટે વાપરી શકે છે. મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિમાં શિક્ષક પણ ઘરકામ કરાવવાના ભગીરથ કામમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે.

મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિની ત્રીજી આંખે ઊડીને વળગે એવી સિદ્ધિ એ છે કે તે, બાળકની સ્વાતંત્ર્ય અને સુરક્ષાની મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરિયાત અચૂક રીતે સંતોષે છે. દરેક બાળક પોતાને માટે શક્ય હોય તેવાં જ કામો કરે છે. વળી તે પોતાની ગતિથી આગળ વધી શકે છે. આથી પોતાના ગજા બહારના પ્રયત્નો કરીને ભણવાનો પ્રયત્ન કરવાની ચિતા તેણે કરવાની હોતી જ નથી.

મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિના વર્ગમાં લગભગ બધાને જ વર્ષના અંતે ઉપલા વર્ગમાં ચઢવાની ખાતરી છે. વર્ગમાં દરેક બાળક જુદી જુદી કક્ષાના હોય, પણ તેમની કક્ષા પ્રમાણેનું તેમને કામ પણ મળે છે. એટલે અઘરું લાગવાનો સવાલ નથી. દરેક વર્ષે એનાં એ જ પરિચિત બાળકો સાથે વર્ગમાં તો ભણે છે. વળી વર્ગનું વાતાવરણ સુખદ, સાધનસમ્પન્ન મુક્ત અને યોગ્ય હવા-ઉજાસવાળું હોય છે. તદ્દઉપરાંત શિક્ષકો બાળકોને વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન આપે છે. આ બધી પરિસ્થિતિ બાળકોને સ્વાતંત્ર્ય અને સુરક્ષિતતાની લાગણીનો અનુભવ કરાવડાવે છે.

મનોવૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન : દરેક બાળક અદ્વિતીય હોવાથી, બે બાળકોનાં પરિણામો વચ્ચે તુલના કરવી એ એબ્સર્ડ છે. મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિમાં બાળકને ગુણ અપાતા જ નથી. રેન્ક અપાતો જ નથી. મૂલ્યાંકન માટે વાર્ષિક પરીક્ષા લેવાની જરૂર જ નથી. કારણ દરેક કાર્યપોથી સાથે જ મૂલ્યાંકન થતું રહે છે, આમ શિક્ષણક્ષેત્રનો છેલ્લો સિદ્ધાંત, પરીક્ષણને શિક્ષણના ભાગરૂપે બનાવી દેવાનો સિદ્ધાંત, મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિમાં સફળ રીતે આચરાયેલો જોવા મળે છે. હા, શિક્ષક ઈચ્છે તો બાળકની નિયમિતતા, ચોક્કસાઈ, ચીવટ, ધીરજ, વગેરે મનોવૈજ્ઞાનિક લક્ષણોનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે.

વ્યક્તિગત શિક્ષણ અને માર્ગદર્શન : કાર્યપોથીનો ઉપયોગ કરી પોતાનું સ્વયં વ્યક્તિગત શિક્ષણ કરી શકે છે. એક સમયે એક જ વિદ્યાર્થી શિક્ષક પાસે માર્ગદર્શન લેવા આવે, એટલે શિક્ષક પણ વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન આપી શકે છે. પરંપરાગત શિક્ષણપદ્ધતિમાં પચાસ સાઠ બાળકોને શિક્ષકે એક

સાથે ભણાવવાનાં હોય છે, તેથી તેમના પર તે વ્યક્તિગત ધ્યાન ન આપી શકે તથા તેમને વ્યક્તિગત માર્ગદર્શન ન આપી શકે.

અંતરાત્માની કેળવણીના ક્ષેત્રે સિદ્ધિ : મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનો વર્ગ ચૈતસિક ઉદ્ઘાટનની ભૂમિકામાં પ્રવેશે છે, તે તેની અદ્ભુત સિદ્ધિ (જુઓ પૃ. ૨૩) છે. આ ચૈતસિક ઉદ્ઘાટનની અવસ્થામાંથી આગળ પ્રગતિ કરાય તો પછી અંતરાત્માની સિદ્ધિની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય. હાલ તરત આની શક્યતાઓ વિષે મૌન રહેવું ઉચિત છે.

હા, એટલું તો જરૂર દાવાપૂર્વક કહી શકાય કે, મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ બાળકને અંતર તરફની યાત્રા પર જરૂર આરૂઢ કરે છે અને તેનામાં કેટલીક ચૈતસિક પાસાંવાળી પ્રતિક્રિયાઓ પ્રગટ કરાવી આપે છે. દા. ત. શિક્ષકોના કહેવા પ્રમાણે સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલતા, સત્યમ્, શિવમ્ અને સુન્દરમ્ પ્રત્યે કુદરતી અનુરાગભરી લાગણી અને આનંદની સદા સતત અભિવ્યક્તિ મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ હેઠળ ભણતાં બાળકોમાં જોવા મળે છે.

આધ્યાત્મિક શિક્ષણના ક્ષેત્રે સિદ્ધિ : ૧૯૬૫માં ભારત સરકારનું શિક્ષણ કમિશન શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણકેન્દ્રની મુલાકાતે ગયેલું તેના ચેરમેન અને વિખ્યાત કેળવણીકાર ડૉ. સૈયદીન સાથે ત્યાંના કેળવણીકારોના થયેલા વાર્તાલાપમાં આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિએ મેળવેલા ફળની ઝાંખી જોવા મળે છે. ડૉ. સૈયદીન શિક્ષકોને પૂછે છે,

...મારે જાણવું છે કે, આખરે આધ્યાત્મિકતા શી વસ્તુ છે ? જુનાં અથવા નવાં પુસ્તકોના આધારે નહીં, તમારા અનુભવના પાયે મારે એ જાણવું છે.

કહેવામાં આવ્યું કે, આધ્યાત્મિકતાની વિવિધ સિદ્ધોએ વિવિધ વ્યાખ્યાઓ આપી છે, પણ ખરું તો તે એક મનોવલણની વાત છે. સામાન્ય વલણ અહંકારપૂર્ણ, સ્વકેન્દ્રિત અને સ્વાર્થભર્યું હોય છે. તે લઘુ, સાંકડું અને મર્યાદિત હોય છે. બીજી બાજુ, બધા સાથે અને સમગ્ર અસ્તિત્વ સાથે એકતા અનુભવવાનું પણ એક વલણ છે. તેમાં આત્મસમર્પણ, વિશાળ ભાવના, વિશાળ સહૃદયતા, સર્વગ્રાહકતા અને સમન્વયની ભાવના જોવા મળે છે. પહેલું સપાટી પરનું વલણ છે, જ્યારે કે બીજું ઊંડાણમાંનું. પહેલું શરીર અને મનનું વલણ છે, પણ બીજું આપણા અંતરાત્માનું.

વધારામાં કહેવામાં આવ્યું કે, અહીંના શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીના માર્ગદર્શન હેઠળના શૈક્ષણિક પુરુષાર્થનો એકમાત્ર હેતુ એ છે કે, બાળકોને તેમને નાની ઉમ્મરથી ઉછેરવાં અને તેમનામાં ઉપરોક્ત બીજું વલણ વિકસાવવું. અમને આ દિશામાં સંતોષપ્રદ અનુભવ મળ્યો છે. અમારા જીવાનો આત્માર્ષણ, વિશાળતા, સત્ય પ્રત્યે ભક્તિ સાથેની ગ્રહણશીલતા અને એકતાના ગુણો તેમનાં વ્યક્તિત્વમાં પ્રદર્શિત કરતા જોવામાં આવ્યા છે.^૨

જે કે ચૈતસિક વિકાસની જોમ આધ્યાત્મિક વિકાસના ક્ષેત્રે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિએ મેળવેલી સિદ્ધિના મૂલ્યાંકન અંગે મૌન ધારણ કરવું જ ઉપયુક્ત ગણાય, કારણ એ વિકાસ મનસાતીત છે અને તેનું દર્શન ભાવિના ગર્ભમાં છૂપાયેલું છે. હા, એટલું કહી શકાય, કે એ દિશામાં શ્રી અરવિંદ શિક્ષણ કેન્દ્રે દઢ મજલ શરૂ કરી દીધી છે.

અતિમાનસ કેળવણીના ક્ષેત્રે સિદ્ધિ : અતિમાનસ કેળવણી ઔપચારિક રીતે શિક્ષણકેન્દ્રમાં અપાતી ન હોવાથી તેનાં પરિણામો વિષે કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. હા, એટલું જરૂર કહી શકાય કે, અતિમાનસ વિકાસ માટેનું બૌદ્ધિક જ્ઞાન તમામ વિદ્યાર્થીઓ માટે સુલભ બનાવવામાં શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્ર પૂર્ણ રીતે સફળ થયું છે.

(૫)

મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનો ભારતમાં વિસ્તાર

શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્રના નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક શ્રી પ્રપતિન્દ્ર સન્નિષ્ઠ અને અથાગ પ્રયત્નોને લીધે ઓરિસ્સા રાજ્યમાં અનેક ગામડાં અને શહેરોમાં મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવણી આપતી અનેક શાળાઓ ખોલવામાં આવી છે. આ બધી શાળાઓ દ્વારા પોતાના વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમો ઓરિસ્સા સરકારના શિક્ષણ વિભાગ પાસે માન્ય કરાવવામાં આવ્યા છે તેમજ આ શાળાઓ સરકારી ગ્રાન્ટ—બ્લોક ગ્રાન્ટ—પણ મેળવે છે.

અન્ય રાજ્યોમાં શ્રી અરવિંદ દર્શનના સાધકો આમાંથી પ્રેરણા લઈ પોતા પોતાનાં રાજ્યોમાં મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનો વિનિયોગ કરતી શાળા-કોલેજો ખોલે તે ખૂબ જ સારું થશે. જેમણે માહિતી મેળવવી હોય તેમણે નવજ્યોતિ કાર્યાલય, શ્રી અરવિંદ આશ્રમ, પોન્ડિચરીનો સંપર્ક સાધવો.

મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિને દેશમાં પ્રસરાવવાનો એક વ્યવસ્થિત અને સુદૃઢ અને મૂળગામી પ્રયત્ન દિલ્હીમાં થયો છે. શ્રી અરવિંદ આશ્રમ (બ્રાન્ચ), દિલ્હીએ Sri Aurobindo Integral Training College નામક તાલીમી સંસ્થા ખોલી છે. તેમાં મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવવાની તાલીમ શિક્ષકોને અપાય છે. શિક્ષણ મફત છે. તાલીમાર્થીએ રહેવા-જમવાનો ખર્ચ જ કરવાનો હોય છે. આ સંસ્થાનું સરનામું આ પ્રમાણે છે. Sri Aurobindo Integral Teachers Training College, Sri Aurobindo Ashram Delhi-Branch, Sri Aurobindo Marg, New Delhi-110 016

ધીરે ધીરે અન્ય રાજ્યોમાં પણ મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિને અનુસરતી શાળાઓ થવા માંડી છે. સ્થાનિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર સાથે મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનો પ્રયોગ શરૂ કરવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો સમય હવે પાકી ગયો હોય એમ લાગે છે.

સાચી મુક્ત પ્રગતિ ખરી રીતે અંતરાત્મા મળ્યા બાદ જ થાય. કારણ માનવની ચેતનામાં આ જ એક એવી ચેતના છે જે ખરેખર પ્રકૃતિનાં બંધનોથી

મુક્ત છે. એ અંતરાત્મા પ્રત્યે વિદ્યાર્થીને વાળે, તેની નજીક લઈ જાય, અંતરાત્માને આગળ આવવા બોલાવે એવી પદ્ધતિને તેથી મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ કહી શકાય. બાહ્ય રીતે શિક્ષણની પદ્ધતિ ગમે તે હોય, પણ જે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી શિક્ષણ કાર્ય પૂર્ણતા ખાતર, સ્વવિકાસ ખાતર, આત્મનિયંત્રણ કાળે કરે અને ધન કે સત્તાનાં સાધનરૂપે નહીં, તો એવા શિક્ષક-વિદ્યાર્થીઓ અંતરાત્મા તરફ કુદરતી રીતે વળે. અને એવી કોઈ પણ ચેતનાનું પરિવર્તન શરૂ કરતી પદ્ધતિ મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ કહી શકાય. આમ મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિનો ભેદક ગુણ છે શિક્ષણપ્રવૃત્તિને સતત અપાતો ચૈતસિક-આધ્યાત્મિક વળાંક કે ઝેક, જે ચેતનાના પરિવર્તનની પ્રથમ ચાવી છે. આજે આવી ચેતનાનું પરિવર્તન કરતાં કેન્દ્રો, શ્રી અરવિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેન્દ્ર જેવાં શિક્ષણ કેન્દ્રોની ખૂબ જ જરૂર છે. કારણ ચેતનાના પરિવર્તન વગર માનવસમાજની બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં ફેરફારની અપેક્ષા રાખવી એ રણમાં જળ શોધવા જેવું છે. જે વિશ્વશાંતિ અને વિશ્વએકતા સિદ્ધ કરી પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઉતારવું હશે તો આવાં શિક્ષણકેન્દ્રોની અનિવાર્યતા પ્રતીત થવી ઘટે.

BIBLIOGRAPHY

1. BOOKS

- Bhattacharya, Pranabkumar. **A Scheme of Education.** Pondicherry : Sri Aurobindo Ashram, 1952, pp. 208.
- **Gymnastic Marching.** Pondicherry : Department of Physical Education, Sri Aurobindo Ashram, 1956, pp. 125.
- Chatterjee, Tulsidas. **Sri Aurobindo's Integral Yoga.** Available at Pondicherry : SABDA, 1970, pp. 363.
- Cenkner, William. **The Hindu Personality in Education.** New Delhi, Manohar Book Service, 1976, pp. 230.
- Dowsett, N. C. **Psychology For Future Education.** Pondicherry, D. E. R. A. D. Sri Aurobindo Society, 1977, pp. 236.
- Jyoti and Prem. **The Hierarchy of Minds :** Pondicherry, Sri Aurobindo Ashram.
- Pavitra. **Education and the aim of Human Life.** Pondicherry, Sri Aurobindo International Centre of Education, 1976, pp. 167.
- पुराणी अंबाबाब. आर्य मानसशास्त्र याने चित्तत्रयी इपरिभा, उमरेठ पथिक प्रकाशन मंदिर, १९६७, पृ. ११०.
- Rishabhachand. **The Integral Yoga of Sri Aurobindo.** Pondicherry : Sri Aurobindo Memorial Fund Society, 1974, pp. 473.
- Satprem. **Sri Aurobindo or the Adventure of Consciousness.** Pondicherry : Sri Aurobindo Society, 1970, pp. 333.
- Sri Aurobindo. **The Supramental Manifestation, SABCL Vol. 16** Pondicherry : Sri Aurobindo Ashram, 1971, pp. 432.
- **The Hour of God SABCL Vol. 17.** Pondicherry : Sri Aurobindo Ashram, 1972, pp. 191-254.
- श्री अरविंद. राष्ट्रीय डेवणारी, पोन्डिचरी : श्री अरविंद आश्रम, १९७४, पृ. १४३.

Sri Aurobindo and the Mother. On Education. Pondicherry
Sri Aurobindo Ashram, 1973, pp. 168.

— **On physical education.** Pondicherry : Sri Aurobindo
Ashram, 1967, pp. 175.

શ્રી માતાજી. જીવનવિજ્ઞાન અને કેળવણી, અમદાવાદ : શ્રી અરવિંદ
સોસાયટી બ્રાન્ચ, ૧૯૮૨, પૃ. ૧૩૧.

PERIODICALS

Mother India : Special number for the twenty fifth Anniversary
of the S. A. I. C. E., XX, 10-11, Nov.-Dec., 1968, pp. 211.

UNPUBLISHED MATERIAL

Patel, Chandrakant P. Study of the Psychological Foundation of
the "Free Progress System" as Evolved in Sri Aurobindo
International Centre of Education, Unpublished Ph. D.
Thesis, Saurashtra University, Rajkot, 1983.

FILMS

"New Experiments in Education". A documentary Film, 16 m.m.
21 m.m. Bombay : Messers Auro Films, "Bhavana" 422,
Veer Savarkar Marg, Prabhadevi.

*They should be children of the past, possessors of the present,
creators of the future. The past is our foundation, the present our
material, the future our aim and summit.*

—SRI AUROBINDO

લેખક સૂચિ

ઈન્ડ્રસેન ૪૮	૪	૨૧	શ્રી અરવિંદ ૧ અને ૨૬
કિરીટ ૨૬	ક		શ્રી માતાજી ૧, ૧૨, ૨૯, ૩૦, ૩૩, ૩૪, ૩૫ અને ૪૨
પવિત્ર ૩૨	પ		
પેનફિલ્ડ વિલ્ડર ૩			સેયદીન (ડૉ.) ૪૭
મલોની ચાર્લ્સ ૩૧	મ		

વિષય સૂચિ

અ	ચૈતસિક આધ્યાત્મિક વર્ણાંક)
અતિમાનસ ચેતના ૭-૮	—ના સિદ્ધાન્તો ૩૭-૪૧
—ની કેળવણી (ન્યુઓ અતિમાનસિક કેળવણી)	—ની સિદ્ધિ ૪૭-૪૮
અતિમાનસિક કેળવણી ૧૩ અને ૨૪	આધ્યાત્મિક ચેતના ૬-૭
—ની સિદ્ધિ ૪૮	—ની કેળવણી : ન્યુઓ આધ્યાત્મિક કેળવણી
અધ્યયન, યોગ તરીકે ૮-૯	આંતરિક કેળવણી : ન્યુઓ ચૈતસિક આધ્યાત્મિક વર્ણાંક
અધ્યાપન, યોગ તરીકે ૮-૯	આંતરિક ચેતના ૪-૫
અંતરાત્માની કેળવણી ૨૩-૨૪	—ની કેળવણી : ન્યુઓ ચૈતસિક આધ્યાત્મિક વર્ણાંક
—ના સિદ્ધાન્તો ૩૭-૪૧	આંતરરાષ્ટ્રીયતાની કેળવણી ૧૧, ૧૫, ૨૪-૨૫ અને ૪૩; ઓરોવિલ્ડ ૨૬ અને શ્રી અરવિંદ આશ્રમ ૨૫
—ની સિદ્ધિ ૪૭	
આ	
આજીવન કેળવણી ૧૧, ૨૬-૨૭, અને ૪૩	
આધ્યાત્મિક કેળવણી ૨૪ અને (ન્યુઓ	

ઈન્દ્રિય, આંતરિક ૫
ઈન્દ્રિયની કેળવણી ૧૨ અને
૧૫-૧૭

ઉચ્ચ શિક્ષણ ૨૩
એ
એડવાન્સ કક્ષાનું શિક્ષણ ૨૩

કાર્યોચી અને સ્વશિક્ષણ ૧૯-૨૨
કેળવણી
ગર્ભાધાન પૂર્વની (સમયની), ગર્ભા-
વસ્થાકાળની, પ્રસૂતિ સમયની અને
ન્યારબાદની ૩૦-૩૨ અને જુઓ
શારીરિક, પ્રાણિક, માનસિક, ચૈતસિક,
આધ્યાત્મિક અને અતિમાનસિક
કેળવણી; વ્યક્તિલક્ષી અને સામાજિક
૧૧ અને ૪૩

ગ
ગર્ભાધાન પૂર્વેની કે સમયની કેળવણી
૨૯-૩૦
ગર્ભાવસ્થાકાળની કેળવણી ૩૦-૩૧

ચ
ચેતના (મનુષ્યની)નાં સ્તરો ૧-૧૦
ચૈતસિક (અંતરાત્માની) કેળવણી
૧૨-૧૩, ૧૫, ૧૭, ૨૧ અને
૨૩-૨૪;
-ના સિદ્ધાન્તો ૩૭-૪૧;
-ની સિદ્ધિ ૪૭

ચૈતસિક-આધ્યાત્મિક વળાંક, કેળવણી-
ને ૧૫ અને ૧૭
ચૈત્યપુરુષ ૧૦ જુઓ ચૈતસિક
(અંતરાત્માની ચેતના)

જ
જન્મસમયની કેળવણી ૩૧
જીવાત્મા ૫ અને ૧૦
ડ

ડિગ્રી ૩૫-૩૬
ડિપ્લોમા ૩૫-૩૬

ઠ
દિનચર્યા, વિદ્યાર્થીની ૩૬

ન
નેતિક કેળવણી ૧૬-૧૭ અને ૨૧
(જુઓ પ્રાણિક કેળવણી)

પ
પરીક્ષા ૨૨-૨૩
પુરુષ; શારીરિક, પ્રાણમય, મનોમય
અને ચૈત્ય ૫
પ્રમોશન ૨૨-૨૩
પ્રાણિક (પ્રાણની) કેળવણી ૧૨, ૧૫-
૧૭ અને ૨૧
-ના સિદ્ધાન્તો ૩૭-૪૧
-ની સિદ્ધિ ૪૪
પ્રાણિક ચેતના ૨-૩
-ની અતિમાનસિક પૂર્ણતા ૮
-ની આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા ૫ અને ૭
-ની ઔલિક (પાથિવ) પૂર્ણતા ૩

-ની આંતરિક પૂર્ણતા ૪-૫
-ની ચૈતસિક પૂર્ણતા ૬

બ

બાળવાડીનું શિક્ષણ ૧૮

મ

મન-જુઓ માનસિક ચેતના
મનોવિજ્ઞાન, વૈજ્ઞાનિક ૩
મનોવિજ્ઞાન, સમગ્રતાવક્ષી ૧-૯
-નું અનુષ્ઠાન ૯
માનવનું સ્વરૂપ ૧-૧૦
માનસિક કેળવણી ૧૨ અને ૧૭-૨૩
-ના સિદ્ધાન્તો ૩૭-૪૧
-ની સિદ્ધિઓ ૪૪-૪૫
માનસિક ચેતના ૩-૪
-ની અતિમાનસિક પૂર્ણતા ૮
-ની આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા ૭
-ની આંતરિક પૂર્ણતા ૪-૫
-ની કેળવણી, જુઓ માનસિક
કેળવણી
-ની ચૈતસિક પૂર્ણતા ૬
-ની પાથિવ (ઓલિક) પૂર્ણતા ૪
માબાપની ભૂમિકા અને કેળવણી
૨૯-૩૨
મુક્ત પ્રગતિ પદ્ધતિ
-ના સામાન્ય સિદ્ધાન્તો ૩૭-૪૧
-ના હેતુઓ ૧૧-૧૪
-ની વ્યાખ્યા ૧૭-૧૮ અને ૪૯-૫૦
-ની સિદ્ધિઓ ૪૨-૪૩
-નો મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત ૩૭
અને અતિમાનસ કેળવણી ૨૪

અને આજીવન કેળવણી ૨૬-૨૮
અને આધ્યાત્મિક કેળવણી ૨૪
અને આંતરાત્માની કેળવણી ૨૩-૨૪
અને ડિગ્રી ૩૫
અને ડિપ્લોમા ૩૫
અને નવી ચેતનાની ભૂમિકા ૩૫
અને પ્રાણની કેળવણી ૧૫-૧૬
અને માબાપની ભૂમિકા ૨૯-૩૨
અને માનસિક કેળવણી ૧૭-૨૩
અને રજાઓ ૩૫
અને રાષ્ટ્રીયતાની કેળવણી ૨૪-૨૫
અને લોકશિક્ષણ ૨૬-૨૮
અને વિદ્યાર્થીની દિનચર્યા ૩૬
અને ચિસ્ત ૩૨-૩૩
અને શિક્ષકની ભૂમિકા ૨૮-૨૯
અને શિક્ષણનાં માધ્યમો ૩૫
અને સર્ટિફિકેટ ૩૫

૨

રજાઓ ૩૫
રાષ્ટ્રીયતાની કેળવણી ૧૧, ૨૪-૨૬
અને ૪૩

૯

લોકશિક્ષણ ૨૬-૨૭

૫

વિશ્વસંસ્કૃતિ (આંતરરાષ્ટ્રીય-સંસ્કૃતિ)નું
સર્જન ૨૬
વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ ૧૮-૧૯

૨૧

શરીર ૨
-ની સહજવૃત્તિ ૨ અને ૩૯

- પૂર્ણતા ૨, ૪ અને ૫
 -સૂક્ષ્મ, પ્રાણમય અને માનસિક શરીરો ૫
 શારીરિક કેળવણી ૧૧-૧૨ અને ૧૪-૧૫
 -ના સિદ્ધાન્તો ૩૭-૪૧
 -ની સિદ્ધિઓ ૪૪
 અને પ્રાણમી કેળવણી ૧૬
 શારીરિક ચેતના ૧-૨
 -ની અતિમાનસિક પૂર્ણતા ૮
 -ની આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા ૭
 -ની એલિક (પાર્થિવ) પૂર્ણતા ૨
 -ની આંતરિક પૂર્ણતા ૫
 -ના કેળવણી-નુઓ શારીરિક કેળવણી
 -ના ચૈતસિક પૂર્ણતા ૭
 શિસ્ત ૩૨-૩૩
 શ્રી અરવિદ
 -ના સાહિત્યની કેળવણી ૧૭-૧૮
 -ના સાહિત્યને વાંચવાની રીત ૩૩-૩૫
 -નું કાર્ય ૭
 -નું સાહિત્ય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કેળવણી ૨૫
 શ્રી માતાજી
 એટલે ૯
 -ના સાહિત્યની કેળવણી ૧૭-૧૮
 -ના સાહિત્યને વાંચવાની રીત ૩૩-૩૫
 -નું કાર્ય ૭
 -નું સાહિત્ય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કેળવણી ૨૫
 શ્રી અરવિદના યોગમાં સ્થાન ૮-૯
 સ
 સચિયદાનંદ ચેતના ૮
 સર્ટિફિકેટસ ૩૫-૩૬
 સહજવૃત્તિ, શરીરની ૨ અને ૭૯
 સામાજિક શિક્ષણ ૧૧ અને ૪૩
 સૌંદર્યદષ્ટિની કેળવણી ૧૬-૧૭
 સ્વાતંત્ર્યની કેળવણી ૩૯-૪૦

શુદ્ધિ

પૃષ્ઠ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૨ પાદટીપ, છેલ્લી લીટી	154	134
૩૪ ,, છેલ્લી લીટી	106	206
૪૮ ,, છેલ્લી લીટી	1963	1965

પૃ. ૧૧ તથા પૃ. ૩૭ ઉપરના કેન્દ્રીય મથાળા આગળનો ૧. દૂર કરવો.

નોંધ :- હાંસિયા-મથાળાં (સબહેડ) તથા કેન્દ્રીય મથાળાંની ગોઠવણીમાં કેટલાંક સ્થળોએ રહી ગયેલી ક્ષતિ કૃપયા દરગુજર કરવી. -લેખક